

In deze masterscriptie wordt de actuele betekenis van ‘minder’ of ‘leven met minder’ in de Vlaamse wooncultuur radicaal in vraag gesteld. De context is de veranderde conditie van het Vlaamse woonlandschap, waarbij de Vlaming steeds vaker ‘kiest’ om compacter en collectiever te gaan wonen. Maar wat betekent deze tendens van soberheid nu concreet? Vanuit de architectuurtheorie ga ik op zoek naar hoe de kracht van ‘minder’ kan worden ingezet als een strategie om te breken met erkende en bestaande woonpatronen en onderzoek ik hoe de kracht van soberheid een weerstand kan bieden tegen de macht die het kapitalisme op mensen uitoefent. Volgens Pier Vittorio Aureli geeft de noodzaak van het compacter wonen ons de mogelijkheid om economisch onafhankelijker te worden en een levenswijze te creëren die los komt te staan van speculaties en marktinvloeden. In contrast met deze visie staat de actuele realiteit, waarin kleiner wonen louter het gevolg is van stijgende vastgoedprijzen en of van ruimtelijke en politieke ambities. Hier is kleiner wonen eerder een noodzaak in plaats van een verzet waardoor de macht van het kapitalisme eerder toeneemt in plaats van afneemt. Maar waar ligt de grens tussen beiden scenario’s, hoe vertaalt dit zich architecturaal en is een verzet eigenlijk wel zinvol? Welke rol spelen de pilootprojecten van de Vlaamse overheid en wat met het coöperatief wonen en de deeleconomieën? Aan welke zijde van het conflict bevinden zij zich? In ‘minder als verzet in de Vlaamse wooncultuur’ ga ik op zoek naar antwoorden.

‘MINDER ALS VERZET IN DE VLAAMSE WOONCULTUUR

CENTE VAN HOUT

‘MINDER’ ALS VERZET IN DE VLAAMSE WOONCULTUUR

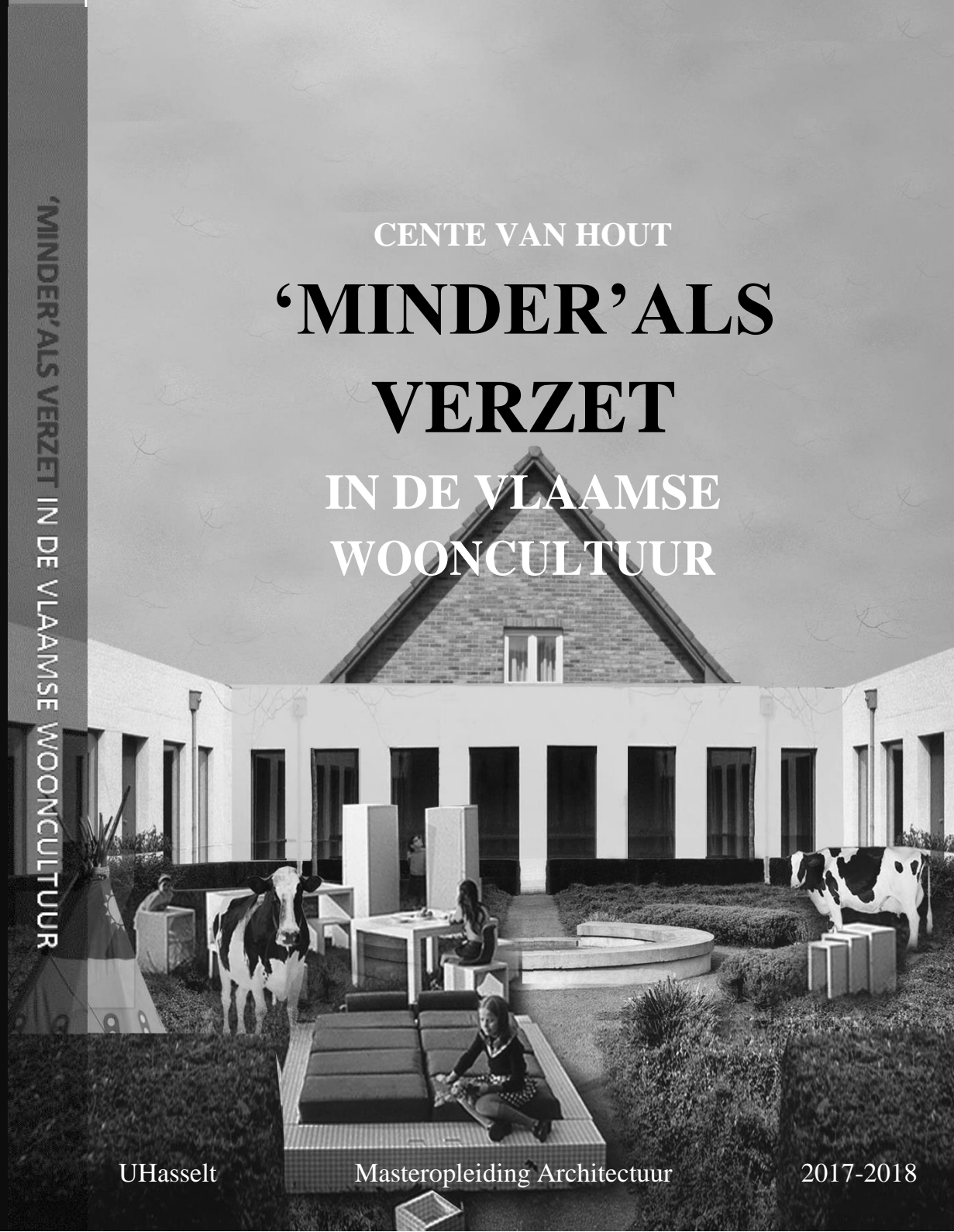
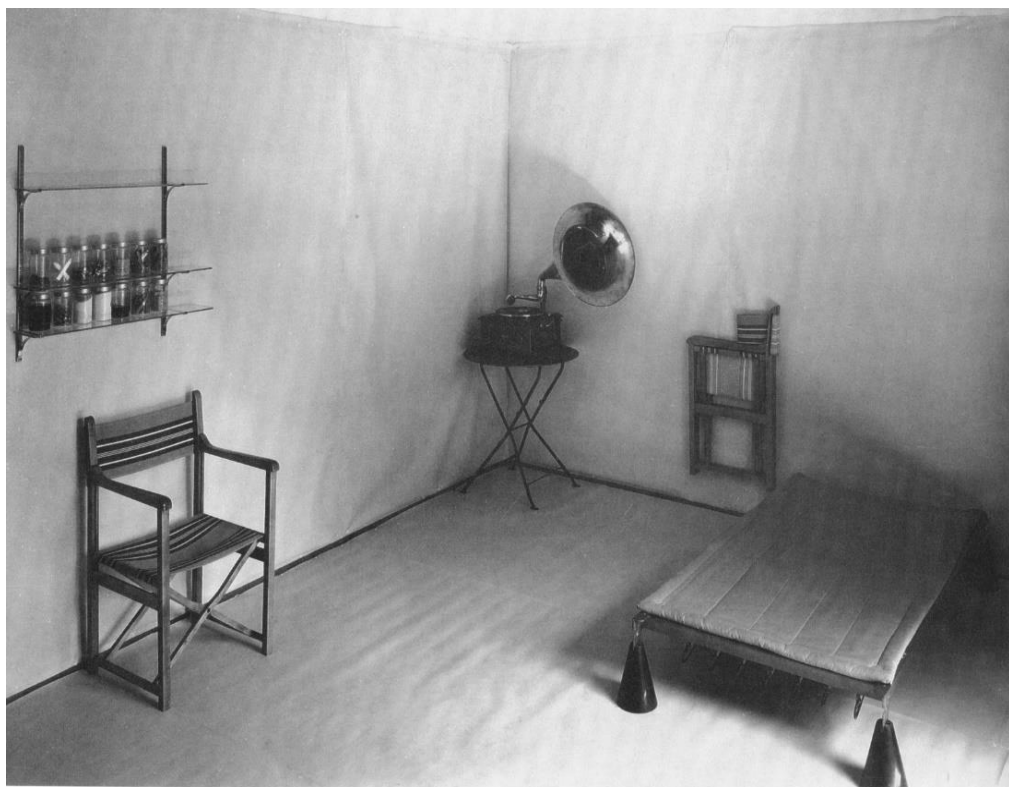


Foto kaft: Superstudio, Misura series, Domus 517, December 1972 + eigen ontwerp
(collage)

‘MINDER’ ALS
VERZET
IN DE VLAAMSE
WOONCULTUUR

Promotors: Peter Princen en
Liesbeth Huybrechts

Faculteit Architectuur en Kunst
Seminarie Stedenbouw



Afb. 1, Hannes Meyer, Die Wohnung Co-op Interieur, 1926.

“In an age when we are endlessly urged to do more with less,
can we still romanticise the pretensions of minimalism?”

Pier Vittorio Aureli

DANKWOORD

In de eerste plaats wil ik mijn promotors Peter Princen en Liesbeth Huybrechts bedanken. Zonder hun vertrouwen, enthousiasme en steun was dit onderzoek onmogelijk geweest. Ook Guy Cleuren, Roel De Ridder en Jo Janssen verdienen mijn dank voor hun bijdrage aan het onderzoek vanuit de ontwerpstudio. De vele gesprekken over architectuur hebben mij begeistert. Verder wil ik Philip Speelmans bedanken voor zijn hulp in mijn zoektocht naar gepaste literatuur. Uw enthousiasme voor het project betekende veel voor mij. Tot slot wil ik nog mijn familie, vrienden en medestudenten bedanken voor hun onvoorwaardelijke steun en kritische houding ten aanzien van het onderzoek.

INHOUD

DANKWOORD

	INLEIDING	011
I	ASCESE EN ARCHITECTUUR Pier Vittorio Aureli: Less Is Enough	020
II	KAPITALISME EN DE VLAAMSE WOONCULTUUR Ascese in de vorm van kapitaal en beheersing	033
III	DOGMA EN DE WEERSTAND VAN SOBERHEID Ascese in de vorm van ruimtelijk verzet	061
IV	TUSSEN PARTICIPATIE EN SPECULATIE Ascese in de vorm van collectieve verbintenissen	086
V	VLAAMSE WOONCULTUUR EN 'MINDER' ALS VERZET Ascese in de vorm van een besluit	110
VI	ROOMS AND RESISTANCE Ontwerpend onderzoek	118
	BIBLIOGRAFIE	130
	LIJST VAN AFBEELDINGEN	134



INLEIDING

“We moeten met zijn allen dringend kleiner gaan wonen om zo Vlaanderen leefbaar te houden” verklaart de Vlaamse Bouwmeester Leo Van Broeck in een interview aan het weekblad Knack. Hij voegt hier aan toe *“Nu nog vrijstaand bouwen is crimineel.”* [1] Kleiner en compacter wonen is volgens de Vlaamse Bouwmeester een absolute noodzaak en de nieuwe norm voor de toekomst van de Vlaamse wooncultuur. [2] De staat van ‘minder’ of het inboeten aan ruimte ligt hierdoor aan de basis van de door de bouwmeester gepleite mentaliteitswijziging, waardoor compacte en sobere architectuur ook in onze wooncultuur steeds belangrijker worden. Hierdoor ontstaat de noodzaak om de betekenis van het ‘minder’ voor de Vlaamse wooncultuur radicaal in vraag te stellen. Niet door het te verwerpen, maar door haar ambivalente karakter kritisch te analyseren. Dit tegenstrijdig karakter is het gevolg van de verschillende ideologische beweegredenen die schuilgaan achter de betekenis van het ‘minder’. Zo zijn meerdere dynamieken, vaak met tegenstrijdige intenties, gelijktijdig en in eenzelfde context verantwoordelijk voor de tendens achter het compacter wonen.

Het mag dan allemaal nieuw lijken, maar volgens de cijfers van de FOD economie bouwt de Vlaming nu al een vijfde kleiner in vergelijking met 2000. *“Vandaag woont de Vlaming in een woning die gemiddeld 27 m² kleiner is dan de 160 m² in 2000. Wie in een flat woont, moet het met 17 m² minder stellen dan de 83 m² in 2000”*, zegt Marc Dillen van de Vlaamse Confederatie Bouw. Ten opzichte van 1990 is de trend nog indrukwekkender: *“Toen bouwden we nog huizen*

met een woonoppervlakte van gemiddeld 222 m² en flats van 160 m². Woonhuizen zijn met andere woorden bijna 100 m² kleiner dan 25 jaar geleden, appartementen zijn zelfs gehalveerd in oppervlakte.” Naar een verklaring voor de trend is het niet ver zoeken. *“Die daling heeft voornamelijk budgettaire redenen”,* zegt Dillen. *“De bouwheer heeft nu eenmaal een welbepaald budget ter beschikking, maar de bouwgronden zijn intussen flink in prijs gestegen en ook de normen inzake energieverbruik, ventilatie en dergelijke zijn verstrengd waardoor de prijs verder toeneemt.”* Door deze aanhoudende stijging van de prijzen voor bouwgrond en de strengere energienormen wordt nieuwbouw dus almaar duurder en is downsizen vaak de enige oplossing. [3]

Ook de recente ontwikkelingen omtrent de betonstop zorgen ervoor dat de tendens van het compacter wonen wordt versterkt. Alleen lijkt de nadruk en de betekenis van het ‘kleiner’ wonen hier net iets anders te liggen. In de documentaire ‘plannen voor plaats’ verklaart de Vlaamse Bouwmeester: *“Door de slechte ruimtelijke planning rijden we ons hopeloos vast in files en is het landschap compleet versnipperd gemaakt.”* [4] Ook Joke Schauvliege, de minister van ruimtelijke ordening, voert een gelijkaardig pleidooi in het Vlaamse parlement: *“Meer en meer mensen zijn zich ervan bewust dat we niet kunnen voortdoen zoals nu. Ze ondervinden de schade van onze ruimtelijke ordening, zeker als het regent en er overstromingen zijn of als blijkt dat de files almaar langer worden.”* [5] Het compacter wonen en de vereiste mentaliteitswijziging vertrekt hier vanuit een ruimtelijke en

politieke ambitie en heeft voornamelijk als doel een nieuwe manier van wonen en leven te creëren. Dit staat sterk in contrast met de reeds aanwezige dynamiek, beschreven door Marc Dillen van de Confederatie Bouw, waarbij ‘kleiner’ wonen het gevolg is van budgettaire redenen. Simpelweg omdat het kleiner wonen omwille van budgettaire redenen enkel een noodzakelijk offer is om een woning te kunnen blijven veroorloven. Terwijl het ‘kleiner’ wonen in het kader van de betonstop het compact wonen net wil inzetten als strategie om een nieuwe manier van leven te creëren en hierdoor het offeren aan comfort de moeite waard wil maken. Beide dynamieken leiden dus tot compacter wonen, maar zijn ideologisch verschillend en hebben verschillende beweegredenen.

Omdat beide dynamieken zich tegelijk voordoen in een zelfde context, zijn ze ondanks hun verschillen niet volledig onafhankelijk van elkaar. Hierdoor ontstaat het gevaar dat ze elkaars ideologische doeleinden ondermijnen en net deze valkuil dreigt zich te ontplooiën in de veranderde conditie van het Vlaamse woonlandschap. Zo ging vorig jaar ruim een derde van alle bouwvergunningen naar bouwfirma’s en hun aandeel in de woningmarkt groeit exponentieel. [6] Paradoxaal genoeg lijkt de huidige conditie van de betonstop perfect te beantwoorden aan de noden van projectontwikkelaars en gaat de deur open voor een vergroting van de winstmaximalisatie. Leo Van Broeck verwijst hiernaar in zijn pleidooi voor de nieuwe wooncultuur: *“Het is veel winstgevender om op een beperkte plek 20 appartementen met onderaan enkele winkels te bouwen, dan ergens te velde een*

alleenstaande villa en 500 meter verder een andere.” [7] Omdat vastgoedontwikkelaars dit proces van winstmaximalisatie nodig hebben om te kunnen blijven concurreren met andere spelers in de markt, zien zij dus voordeel in het bouwen van appartementen en groepswooningen. Toch zien zij minder profijt in een collectieve synergie tussen deze woningen juist omdat dit eerder de winstmarges beperkt en bovendien omdat ze niet altijd geloven dat dit soort collectieve tegemoetkomingen goed in de markt liggen. Deze overtuiging wordt gesterkt in de zevende editie van het jaarlijkse trendrapport van de Belgische woningmarkt uitgebracht door de woningproducent Blavier, waarin onder andere verklaard wordt dat drie op de vier Vlamingen een eigen tuin boven een gedeelde speelruimte verkiest en dat één op twee Vlamingen woonvormen met gedeelde tuinen maar niks vindt. [8] Deze collectieve synergie is dan weer net onderdeel van de compensatie waartoe de mentaliteitswijziging van de betonstop zou moeten leiden. - Leo Van Broeck beschrijft dit in zijn pleidooi voor de betonstop, waarin compacter wonen volgens hem niet samengaat met minder maar met meer leefruimte door het ontstaan van collectieve tuinen en woonruimten. - [1] Bovendien creëert de betonstop een grond schaarste, waardoor volgens de Confederatie Bouw de grondprijzen verder de hoogte wordt ingeduwd. [9] De betonstop zet dus een deur open voor het ontstaan van nieuwe woonpatronen, maar lijkt paradoxaal genoeg de dynamiek waarin kleiner wonen gepaard gaat met steeds duurdere prijzen niet uit te kunnen sluiten. Integendeel, het lijkt het winstmaximalisatieproces juist te versterken. Als de collectieve ambitie

van de betonstop hierdoor naar de achtergrond verdwijnt, dan dreigt de mentaliteitswijziging van de Vlaamse Bouwmeester zijn geloofwaardigheid te verliezen. In dat geval is de staat van ‘minder’ eerder een geforceerd ‘offer’ waarin compact wonen een noodzakelijke oplossing is tegen stijgende vastgoedprijzen en politieke druk. Is het compact wonen onder deze condities dan nog wel de moeite waard?

‘Van financieel offer tot meer economische onafhankelijkheid?’

Volgens architectuurtheoreticus en architect Pier Vittorio Aureli kan de dynamiek van soberheid en de staat van ‘minder’ veel meer gaan betekenen dan enkel het brengen van een offer. In zijn boek ‘Less is enough’ stelt hij de hedendaagse betekenis van soberheid in vraag: *“In an age when we are endlessly urged to do more with less, can we still romanticise the pretensions of minimalism?”* Hij bekijkt de hedendaagse aanwezigheid van soberheid en zuinigheid vanuit een ascetisch perspectief en belicht het potentieel van deze maatschappelijke conditie: *“Asceticism is thus not just a contemplative condition, or a withdrawal from the world as it is commonly understood, but is, above all, a way to radically question given social and political conditions in a search for a different way to live one’s life.”* Hij maakt ook duidelijk hoe ascetisme meerdere gezichten kent: *“Precisely because the practice of asceticism addresses the transformation of the self, I argue that it can be both a means of oppression and also a form of resistance to the subjective power of*

capitalism.” En net deze dubbelzinnigheid, zo stelt Aureli, maakt dat er een conflict ontstaat tussen soberheid in het teken van economische belangen en winstmaximalisatie of soberheid in het teken van verzet en de zoektocht naar nieuwe levensvormen. [10]

Het kantelmoment in de Vlaamse wooncultuur lijkt dit conflict waar Aureli naar verwijst in zich op te nemen. De noodzaak van het compacter wonen geeft ons volgens Aureli dus de mogelijkheid om economisch onafhankelijker te worden en een levenswijze te creëren die los komt te staan van speculaties en marktinvloeden. In contrast met deze visie staat de actuele realiteit, waarin kleiner wonen louter het gevolg is van stijgende vastgoedprijzen en of van ruimtelijke en politieke ambities. Hier is kleiner wonen eerder een noodzaak in plaats van een verzet, waardoor de macht van het kapitalisme eerder toeneemt in plaats van afneemt. Maar waar ligt de grens tussen beide scenario's, hoe vertaalt dit zich architecturaal en is een verzet eigenlijk wel zinvol? Welke rol spelen de collectieve pilootprojecten van de Vlaamse overheid en wat te doen met het coöperatieve wonen en de deeleconomieën? Aan welke zijde van het conflict bevinden zij zich? In deze scriptie ga ik op zoek naar de actuele betekenis van 'minder' in de Vlaamse wooncultuur en stel ik mij de vraag wat de ascetische blik van Aureli kan betekenen voor dit kantelmoment in de Vlaamse wooncultuur.

Het domein van deze scriptie is architectuur en ascetisme, de thematiek is verbonden met het kantelmoment in de Vlaamse wooncultuur en het onderwerp de betekenis van 'minder' als verzet

daarbinnen. *Rooms And Resistance* is het slothoofdstuk dat de onderzoeksvraag vanuit de ontwerpstudio beantwoordt door het onderwerp te radicaliseren. Via literatuurstudie onderzocht ik de huidige condities van de Vlaamse wooncultuur en ging ik op zoek naar relevante linken tussen de architectuurtheorie van Pier Vittorio Aureli en de huidige uitdagingen voor het Vlaams woonlandschap. Zowel de architectuur van DOGMA als de geschriften van Pier Vittorio Aureli staan centraal in deze scriptie en vormen de bril waardoor ik naar de Vlaamse wooncultuur kijk. Op 15 september 2016 bekeek ik de Britse inzending *Home Economics* voor de vijftiende editie van de *Architectuur Biënnale* in Venetië, waar ik gefascineerd was door de installatie 'Months' van het team van Black Square Maria S. Guidici en DOGMA. Voor het seminarie stedenbouw kreeg ik de kans Pier Vittorio Aureli te ontmoeten en werd er tijdens een workshop geëxperimenteerd met nieuwe woonpatronen voor het Vlaamse woonlandschap en de verkaveling. Beide ervaringen zetten de toon voor dit onderzoek.

- [1] Van Heembeek, H., Peryns, P., Knack, Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck: 'Nu nog vrijstaand bouwen is crimineel', 6 december 2017.
- [2] Cleeren, E., De Tijd, Dichter bij elkaar wonen wordt de norm, 24 april 2017.
- [3] Ackaert, E., De Redactie, Vlaming bouwt steeds kleiner want grote huizen kunnen we niet meer betalen, 16 augustus 2017. en CIB Studiedienst/Cijfers FOD Economie Vastgoedprijzen 2016S1/2016 09 15
- [4] Het team Vlaams Bouwmeester, Balthazar, N., Plannen voor plaats, België, 2017.
- [5] Mec, T., De Standaard, Ongerustheid over betonstop groot op platteland, 6 februari 2017.
- [6] Cleeren, E., De Tijd, Bouwfirma beslist steeds vaker over u droomhuis, 26 februari 2016.
- [7] Michiels, T., De Tijd, Betonstop is win-win voor bouwpromotoren, 6 december 2016.
- [8] Blavier, Vlaming heeft gemengde gevoelens over verdichten steden en dorpskernen, 29 januari 2018, <https://www.livios.be/nl/bouwinformatie/extra/zoek-en-vind/zoek- een- bedrijf/10204-11061/blavier/partnerberichten/vlaming-heeft-gemengde- gevoelens- over-verdichten-steden-en-dorpskernen/>
- [9] Vanacker, L., De Tijd, Confederatie Bouw: 'Risico op fors duurdere bouwgronden', 2 december 2016.
- [10] Aureli, P. V. (2013). *Less is Enough*, London, Architecture & Design, Press: Strelka Institute for Media.

I ASCESE EN ARCHITECTUUR
|Pier Vittorio Aureli: less Is Enough|



Pier Vittorio Aureli doceert onder andere in Londen (AA), Rotterdam/Delft (Berlage Instituut) en Princeton (Yale University). Hij is auteur van verschillende architectuurhistorische publicaties onder andere *The Project of Autonomy*, 2008 en *The Possibility of an Absolute Architecture*, 2011. In ons land is hij vooral bekend door zijn bijdragen aan het architectuurtijdschrift OASE. Ik beschouw hem als een van de meest interessante en vooral veelzijdige architectuurhistorici en critici van dit moment. Een van zijn meer recente publicaties is een in boekvorm uitgegeven essay over architectuur en ascetisme (*Less is Enough: On Architecture and Ascetism*). Daarin gaat hij op zoek naar de actualiteit van ‘minder’ als radicaal alternatief, niet alleen voor het huidige ontwerp, maar ook de individuele manier van leven. En distantieert zich daarbij van de vele valse profeten van wat hij noemt ‘austerity chic’. Het pamflet is één van Aureli’s meest persoonlijke en beknopte werken. Hij beschrijft dit werk dan ook als onaf en als een debatopener. Omdat Aureli op zoek gaat naar de actualiteit van het ‘minder’ ontstaat een interessante link met onze huidige condities van de Vlaamse wooncultuur. Ik benader deze geschreven bron dan ook vanuit de Vlaamse context, waarin de wooncultuur nu al enkele jaren geconfronteerd wordt met een sterke opkomst van compactere en sobere architectuur. In dit eerste hoofdstuk zou ik daarom het ambivalent karakter van sobere architectuur willen bespreken vanuit de architectuurtheorie van Aureli. In de hierop volgende hoofdstukken volgt een projectie van deze theoretische uiteenzetting op de actuele condities van de Vlaamse wooncultuur.

For many years, 'less is more' has been the catchphrase of minimalist design. Instantly associated with the restrained work of the German architect Ludwig Mies van der Rohe, who borrowed this dictum from a poem by Robert Browning, 'less is more' celebrates the ethical and aesthetic value of a self-imposed economy of means." [11] Volgens Aureli verwijst Mies' 'uitgeklede' architectuur enkel naar de schoonheid die ontstaat door het weglaten van alles wat niet ter zake doet. De laatste jaren, en vooral sinds de economische recessie van 2008, wordt 'minder is meer' volgens Aureli weer opnieuw massaal omarmd door critici, architecten en politici. Maar dit keer wel met een licht moralistische ondertoon. Aureli verwijst hier naar de kritische reflectie van Jeremy Till in de essay 'Scarcety Contra Austerity'. Jeremy Till geeft hier een interessante reflectie over hoe architecten hebben gereageerd op de economische bezuinigingen door ze eenvoudig te vertalen in een formele esthetiek [12] In de jaren negentig en begin jaren tweeduizend zagen we nog, zo stelt Aureli, hoe de architectuur vanuit de vastgoedmarkt werd opgestuwd tot de productie van steeds meer overbodige iconische gebouwen. Vanaf het begin van de crisis veranderde deze situatie. Degenen die in de jaren daarvoor de architectonische acrobatiek nog hadden toegejuicht of er zelfs aan hadden meegewerkt, spraken nu over schaamteloze verspilling van middelen en budgetten. Dit werd onder andere pijnlijk duidelijk gemaakt door architectuurcritici Nicolai Ouroussoff in een artikel van de New York Times met de veelzeggende titel: *'It was Fun Till the Money*



Afb. 2, Mies Van De Rohe, Farnsworth House Interieur.

Ran Out' [13] Deze omslag in sensibiliteit heeft geleid tot twee soorten van reacties. “*Some architects have tried to translate the ethos of austerity in merely formal terms.* [14] *Others have advocated a more socially minded approach, trying to go beyond the traditional boundaries of architecture.*” [15] Het is volgens Aureli onjuist om beide posities op één lijn te stellen, maar wat ze gemeen hebben is het idee dat de huidige crisis de kans biedt om, wat de Italiaanse architect en politicus Stefano Boeri genoemd heeft, ‘meer met minder’ te doen. [16] En juist om die reden is het dat de slogan ‘minder is meer’ volgens Aureli niet langer uitsluitend voor een esthetisch beginsel staat, maar

veeleer de kern is van een heel andere ideologische boodschap, volgens welke een economisch gebruik van middelen niet alleen een ontwerpstrategie is, maar ook een glashard economisch imperatief.

Aureli koppelt dit imperatief aan de eisen van het kapitalisme: *“Within the history of capitalism, ‘less is more’ defines the advantages of reducing the costs of production. Capitalists have always tried to obtain more with less. Capitalism is not just a process of accumulation but also, and especially, the incessant optimisation of the productive process towards a situation in which less capital investment equals more capital accumulation. Technological innovation has always been driven by the imperative to reduce the costs of production, the need for wage earners. The very notion of industry is based on this idea: to be industrious means being able to obtain the best results with fewer means.”* [17] Immers, in tijden van economische crisis draaien de bezuinigingsmaatregelen volgens Aureli steevast uit op de eis aan werknemers om met minder meer te doen: meer arbeid voor minder loon, meer creativiteit met minder sociale zekerheid. In de context van deze regel, dreigt de slogan: ‘minder is meer’ de cynische verheerlijking te worden van het ethos van bezuinigen en van het snijden in de budgetten voor sociale programma’s. Zowel de ‘minder is meer’ houding van ontwerpers als het ethos van de bezuinigingspolitiek lijken volgens Aureli samen te komen in de traditie van het ascetisme, dat beschouwd kan worden als de praktijk van het zich onthouden van wereldse geneugten. In de afgelopen jaren is het ascetisme voorgesteld als zowel de ideologische als de morele bron van bezuinigen. [18] “A

major argument put forward in favour of cutting public spending is that we have been living beyond our means and that from now on we will have to lower our expectations of future wealth and social security. Only by making 'sacrifices' will we find the path to salvation and avoid economic Armageddon." [19] Aureli wil hiermee verwijzen naar een vorm van ascetisme in de gedaante van morele schuld.

Deze creatie van schuld is volgens hem een belangrijk fenomeen van de neoliberale schuldeneconomie. Hij verwijst hiervoor naar Maurizio Lazzarato die beweert dat de neoliberale economie niet langer is gebaseerd op de productie en ruil van goederen, zoals in een klassieke economie: *"A fundamental figure of the neoliberal economy is the 'indebted man' – that is, the indebted consumer, the indebted user of the welfare state and, in the case of nation state debt, the indebted citizen."* [20] Schuldenaar zijn betekent volgens Aureli niet alleen iets aan iemand verschuldigd te zijn, maar genereert ook gevoelens van schuld en dus van onderdanigheid richting de kredietverlener. En het is precies deze logica van het krediet: het schuldgevoel van de schuldenaar en het verlangen naar vereffening die zoals Aureli beschrijft de aanleiding geven tot het ontstaan van eigentijdse varianten van ascetische praktijken. Daarin wordt ascetisme opgevat als onthouding en zelfbeheersing, als de bereidheid om het heden te offeren om de toekomst te 'verdienen', een instelling die de gebruikelijke religieuze betekenis overstijgt en meer te maken heeft met de ethiek van het ondernemerskapitalisme. *"Asceticism is here understood as abstinence and self-discipline, as a willingness to sacrifice our present*

in order to earn our future – something which goes beyond the religious meaning of the term and has more to do with the ethics of entrepreneurial capitalism.” Voor de link tussen de ascetische praktijk en de samenleving verwijst Aureli naar Max Weber en zijn boek over de protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme. Voor Weber is deze ethische zakelijkheid zowel de hoeksteen van de burgerlijke levensstijl als bij uitstek ook de geest van het kapitalisme zoals later in het manifest van het economisch utilitarisme van Benjamin Franklin. In diens denken leidt ethische rationaliteit niet alleen tot vermeerdering van kapitaal, maar is het protestantse ethos van hard werken en sober leven een transcendent ethisch doel op zichzelf geworden. Zo laat Weber zien hoe het ascetisme de weg heeft vrijgemaakt voor de grondige transformatie van het menselijke subject dat daarmee het vermogen kreeg het eigen ‘ik’ voortdurend aan te passen aan de economische bewegingen van het kapitalisme. Aan processen die nooit worden opgelost, er is geen eind in zicht, noch in de bevrediging van de individuele behoeften en zelfs niet in het proces van louter kapitaalvermeerdering. [21]

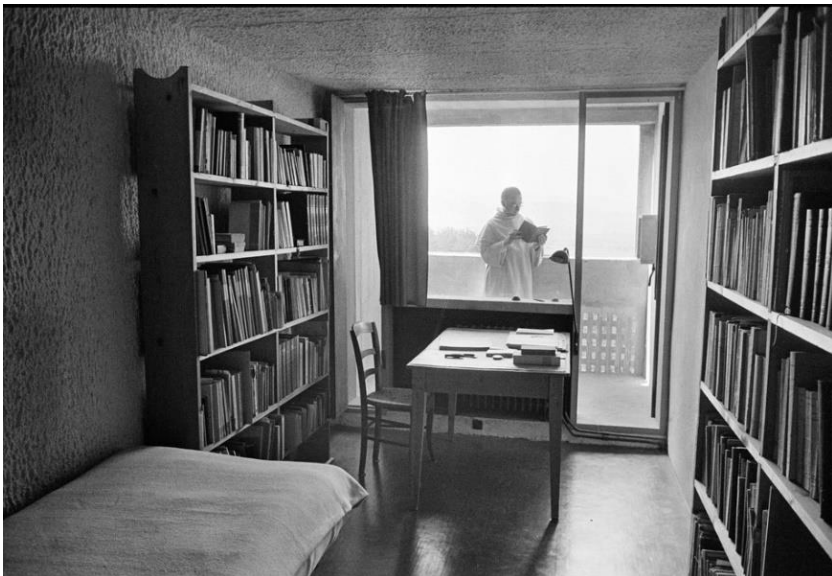
Door de link aan te gaan tussen het kapitalisme en de sobere architectuur van functionaliteit toont Aureli aan hoe het economisch systeem de drijfveer is achter de hedendaagse ascetische tendens onder het mom van morele schuld. De schoonheid van dit systeem zit in de eindeloze zoektocht naar efficiëntie en optimalisatie als een levensfilosofie. Steeds meer doen met minder middelen om hierdoor zoveel mogelijk kapitaal te kunnen accumuleren. ‘Less is more’ krijgt

dus, zoals Aureli aanhaalde, een moralistische ondertoon en heeft niets meer te maken met louter het weglaten van overbodigheden, het is gewoon een keihard economisch imperatief. De ascetische praktijk die hierdoor wordt uitgelokt is niet altijd een vrije keuze en de soberheid is hier enkel het gevolg van een economische noodzaak. De negentiende-eeuwse beluiken zijn hier een treffend voorbeeld van. Maar ook in actuelere context merken we hoe jonge gezinnen steeds vaker kleiner gaan wonen, omdat de financiële noodzaak hen hiertoe dwingt. Volgens de cijfers van de FOD Economie worden de woningen in Vlaanderen nu al tientallen jaren kleiner en gaat de prijs telkens omhoog. [22] Enkel de jaren van de welvaartsstaat bleken een anomalie op deze kapitalistische regel. Aureli stelt zich dan ook terecht de vraag: *“In an age when we are endlessly urged to do more with less, can we still romanticise the pretensions of minimalism?”* [23]

Aureli stelt dus de hedendaagse betekenis van minimalistische architectuur in vraag. Hij onderzoekt daarom of deze noodzaak tot soberheid ook een andere betekenis kan krijgen en kijkt hiervoor naar de geschiedenis. Hij verwijst hiervoor andermaal naar de ascetische praktijk en legt de link met het kloosterleven. *“Precisely because the practice of asceticism addresses the transformation of the self, I argue that it can be both a means of oppression and also a form of resistance to the subjective power of capitalism. When we talk about resistance to power we understand this concept in terms of ideology or belief, but rarely as a matter of habits, customs and even the most humble aspects of everyday life. What is interesting about asceticism is that it allows*



Afb. 3, Beluik in Gent uit 19^{de} eeuw.



Afb. 4, Le Corbusier, Sainte Marie de La Tourette, 1959.

subjects to focus on their life as the core of their own practice, by structuring it according to a self-chosen form made of specific habits and rules. This process often involves architecture and design as a device for self-enactment.” [24] Het is deze spanning tussen ascetisme die de beheersing uitlokt en een ascetisch proces van bevrijding die Aureli wil aantonen. Op deze manier buigt hij een staat van beheersing om tot een opportuniteit van verzet en net deze insteek maakt deze theorie uiterst relevant voor het kantelmoment van de Vlaamse wooncultuur. De dubbelzinnigheid die Aureli beschrijft maakt het dus dat er een conflict ontstaat tussen soberheid in het teken van economische belangen en winstmaximalisatie of soberheid in het teken van verzet en de zoektocht naar nieuwe levensvormen. Het is het conflict dat ontstaat wanneer we een beluik vergelijken met een kloostercel. De architectuur wekt een gelijkaardige indruk van soberheid, toch zijn ze ideologisch elkaars tegengestelde en staat een beluik symbool voor maatschappelijke beheersing en de kloostercel voor bevrijding. De architectuur waar Aureli naar verwijst focust zich op de bios als meest generieke substraat van het menselijke bestaan. Hij merkt hier bij op dat ook de architectuur van het modernisme - met haar nadruk op hygiëne, comfort en sociale controle - van oorsprong gedreven is door een bio-politieke logica. [25] Maar het is volgens Aureli toch vooral binnen het ascetisme dat de encensering van de leefwijze een expliciet gegeven is. Hij verwijst hiervoor naar de geschiedenis van het monnikendom die laat zien hoe in de architectuur van het klooster een manier van leven tot in het meest intrinsieke detail

gestalte heeft gekregen. *“Although monasticism ultimately spawned such disciplinary and repressive typologies as the Hotel-Dieu, the hospital, the garrison, the prison and even the factory, at the outset the main purpose of its asceticism was to achieve a form of reciprocity between subjects freed from the social contract imposed by established forms of power.”* [26] Het is precies om die reden dat deze traditie voor Aureli een paradigma is voor onze eigen tijd. Hij stelt dan ook dat kapitaal niet alleen in toenemende mate een repressief gezicht heeft gekregen, maar tegelijkertijd ook niet in staat blijkt te zijn om zorg te dragen voor haar ‘slachtoffers’ zoals in de hoogtijdagen van de welvaartsstaat.

Voor Aureli is ascetisme dus niet enkel een contemplatieve conditie, maar ook een conditie om gegeven sociale en politieke structuren radicaal in vraag te stellen in de zoektocht naar een nieuwe en betere manier van leven. *“It not only gives us a proper picture of our condition, but also makes it possible for us to redefine what is really necessary and what is not, outside the regime of scarcity imposed by the market.”* [27] Ascetisme is dus de mogelijkheid om een goed leven terug te winnen en daarmee de hoop dat we het leven beter kunnen leven met minder. Aureli benadrukt zeer sterk dat dit proces echter niet mag worden omgezet in een ideologie, minder is niet meer, minder is alleen minder. *“Only when we are able to reach beyond its ideological aura, can less be the starting point for an alternative form of life that is independent of both the false needs imposed by the market and the austerity policies imposed by debt.”* [28] Om te zeggen dat minder

genoeg is, is een poging - zo stelt Aureli - om een manier van leven te definiëren die zowel de belofte van groei als de dreigende retoriek van schaarste te boven gaat. Maar deze manier van leven moet volgens hem worden ontwikkeld, niet door wishful thinking van utopische visies, maar door ons te focussen en te proberen ons leven te herdefiniëren vanaf de meest elementaire dagelijkse routines. Zo'n ascetische focus is dus misschien onmisbaar als we echt samen met anderen willen leven. Er is een toenemende belangstelling voor meer sociaal georiënteerde manieren van leven, zoals co-huisvesting en het delen van woonruimte buiten het appartementencomplex. Maar wat zelden wordt besproken, is dat deze manier van leven enige inspanning vereist. Tot slot concludeert hij: *“To say enough instead of more means to redefine what we really need in order to live a good life – that is, a life detached from the social ethos of property, from the anxiety of production and possession, and where less is just enough.”* [29] We kunnen dus stellen dat de staat van ‘minder’ zowel een valkuil ontketent als opportuniteiten biedt. In het volgende hoofdstuk verplaats ik het onderzoek naar de condities van de Vlaamse wooncultuur. Ik onderzoek hier of dit conflict ook in de Vlaamse context een rol speelt en of de alternatieve visie van Aureli ook voor onze eigen context relevant is.

- [11] 'Less is More' is ontleend aan een gedicht van Robert Browning's getiteld 'Andrea des Sarto', en werd door Mies in verband gebracht met beheersing in een interview in de New York Herald Tribune van 28 juni 1959.
- [12] Jeremy Till, 'Scarcity Contra Austerity' in 'Places', 5 december 2017
<https://placesjournal.org/article/scarcity-contra-austerity/>
- [13] Ouroussoff, N., New York Times, 'It was Fun Till the Money Ran Out', 19 december 2008.
- [14] Reinier de Graaf, 'Simplicity', in Hans Ulrich Obrist (ed), Manifesto Marathon, Serpentine Gallery (Cologne: Walther Koenig, 2013), 28.
- [15] Nishat Awan, Tatjana Schneider, Jeremy Till, (2011). *Spatial Agency: Other Ways of Doing Architecture*, London, Routledge.
- [16] Stefano Boeri, *Fare di piu con meno* (Milan: Il Saggiatore 2012)
- [17] Aureli, P. V. (2013). *Less is Enough*, London, Architecture & Design, Press: Strelka Institute for Media, p.8.
- [18] Elettra Stimilli, *Il debito del vivente* (Maxcerata: Quodlibet, 2011).
- [19] Aureli, P. V. (2013). *Less is Enough*, London, Architecture & Design, Press: Strelka Institute for Media, p.9.
- [20] Lazzarato, M. (2012). *The Making of Indebted Man*, Los Angeles, Semiotext(e), p.31.
- [21] Weber, M. (2002). *Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism*, London, Penguin.
- [22] Ackaert, E., *De Redactie, Vlaming bouwt steeds kleiner want grote huizen kunnen we niet meer betalen*, 16 augustus 2017. en CIB Studiedienst/Cijfers FOD Economie Vastgoedprijzen 2016S1/2016 09 15
- [23] Aureli, P. V. (2013). *Less is Enough*, London, Architecture & Design, Press: Strelka Institute for Media.
- [24] Aureli, P. V. (2013). *Less is Enough*, London, Architecture & Design, Press: Strelka Institute for Media, p.12.
- [25] Wallenstien, Sven-Olow (2008). *Architecture and Biopolitics*, New York, Princeton Architectural Press.
- [26] Aureli, P. V. (2013). *Less is Enough*, London, Architecture & Design, Press: Strelka Institute for Media, p.13.
- [27] Aureli, P. V. (2013). *Less is Enough*, London, Architecture & Design, Press: Strelka Institute for Media, p.58.
- [28] Aureli, P. V. (2013). *Less is Enough*, London, Architecture & Design, Press: Strelka Institute for Media, p.58.
- [29] Aureli, P. V. (2013). *Less is Enough*, London, Architecture & Design, Press: Strelka Institute for Media, p. 59.

II KAPITALISME EN DE VLAAMSE WOONCULTUUR

|Ascese in de vorm van kapitaal en beheersing|



Hoger, kleiner, en gezellig bij elkaar

(Brockmans, H., Trends, 20 april 2017)

“In Antwerpen gaat de ene eengezinswoning na de andere tegen de vlakke om er blokken neer te zetten. Het is een neerwaartse spiraal. **Appartementen worden almaar kleiner en de kwaliteit neemt af**, omdat de ontwikkelaars onder de betaalbaarheidsdrempel van 200.000 euro willen blijven.”

'Betonstop is win-win voor bouwpromotoren'

(Michielsens, T., De tijd, 6 december 2016)

“Vlaamse Bouwmeester: “Je moet als bouwpromotor al zot zijn om niet in dit verhaal te stappen. **Het is veel winstgevender om op een beperkte plek 20 appartementen met onderaan enkele winkels te bouwen, dan ergens te velde een alleenstaande villa en 500 meter verder nog één.** Ik hoop ook dat coöperaties ontstaan waarbij burgers zelf promotor van een groot project worden.”

'Voor wie zijn de Leuvense 'budgetwoningen' van 355.000 euro eigenlijk bedoeld?'

(De Witte, L., Knack, 23 juni 2017)

“De nieuwste aanwinst: 13 stadswoningen met drie slaapkamers en tuin, in het prachtige Janseniushof. Het enige probleempje: **de kostprijs van die 'budgetwoningen' bedraagt gemiddeld 355.000 euro.** Slik. Een huis van 355.000 euro een budgetwoning noemen, je moet maar durven. **'Niet goedkoop, wel goedkoper'**, pareert het stadsbestuur na de kritiek over deze enorm hoge prijzen. De woningen liggen immers onder de marktprijs.”

Vlaming bouwt steeds kleiner: "Want grote huizen kunnen we niet meer betalen"

(Ackant, E., De Redactie, 16 augustus 2017)

Vastgoed blijft goede investering

(Netto magazine, 18 februari 2017)

“Wist u dat **de prijzen van huizen tussen 1953 en 2016 maal 46** zijn gegaan? Ook voor bouwgrond is de prijsstijging vergelijkbaar.”

Bouwfirma beslist steeds vaker over uw droomhuis

(Cleeren, E., De tijd, 26 februari 2016)

“Het aandeel van bouwfirma’s in de bouw van nieuwe huizen is in Vlaanderen de jongste vijf jaar spectaculair gestegen. **Vorig jaar ging al ruim een derde van alle bouwvergunningen naar bouwfirma’s.** Meerdere factoren verklaren de tendens. Tweeverdieners hebben geen tijd en zin meer om het bouwproces van a tot z op te volgen.

Bouwgrond is schaars, duur en voor een belangrijk deel in handen van projectontwikkelaars. In de centrumsteden worden steeds meer oude stadskankers of industriële sites door professionele ontwikkelaars omgetoverd tot heuse woonparken, met zowel appartementen als individuele woningen. **Sleutel-op-de-deurwoningen beantwoorden tot slot aan de wens om de kosten voor een nieuwbouw onder controle te houden. Vooral de jongere generaties zijn bereid om daarom kleiner te gaan wonen en aan ruimte in te boeten.”**

Economie heeft nog meer baat bij betonstop dan milieu

(De tijd, 22 november 2017)

“**Toch is het financieel voordelig de Vlamingen te dwingen dichter bij elkaar te wonen.** Dat komt door de vastgoedlogica en de geraamde economische gevolgen. De onderzoekers gaan ervan uit dat mensen, door dichter bij elkaar te wonen, ook productiever worden en dat de economie dus sneller groeit. Vastgoed in de dorpskern wordt meer waard en er zijn minder onderhoudswerken aan wegen en rioleringen naar afgelegen gebieden nodig.”

Wanneer we het conflict zoals beschreven in de architectuurtheorie van Aureli willen verplaatsen naar de Vlaamse wooncultuur, moeten we allereerst de plaats van de architectuur in onze huidige maatschappij begrijpen en zijn rol in de Vlaamse context ontleden. In dit hoofdstuk ga ik allereerst specifiek op zoek naar de relatie tussen architectuur en politiek-economische theorie. Deze passage in het onderzoek is geen analyse van de esthetische hoedanigheid, maar een onderzoek naar de politieke grondslag van de architectuur. Ik probeer hierbij hoofdzakelijk de overgang van de welvaartsstaat tot de huidige tendens van bezuinigen en compact wonen te begrijpen. Op deze manier kan ik aansluitend op hoofdstuk *I Architectuur en Ascetisme* de werkelijke betekenis achterhalen van deze hedendaagse tendens van soberheid en kan ik dieper ingaan op de relevantie van Aureli's ascetische blik als alternatief. Voor het historische gedeelte van dit hoofdstuk heb ik mij gebaseerd op een voorstudie uit het witboek van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap over 'De eeuw van de stad' gepubliceerd in het jaar 2003. In deze voorstudie werd onder andere het historisch ruimtelijk kader van de naoorlogse periode tot begin jaren 2000 geschetst. Ik bespreek eerst de inhoud van dit fragment met enkele toevoegingen en maak dan een aansluiting met de actuele realiteit.

‘Van welvaartsstaat tot bezuinigingsstaat’

Volgens het historisch onderzoek uit het witboek zijn de historische grondslagen van de Vlaamse wooncultuur terug te vinden in

de suburbanisatie als economische groeistrategie. Als we de sociologische en ruimtelijke evolutie van Vlaanderen in de moderne geschiedenis volgen, merken we na de Tweede Wereldoorlog een opmerkelijke fundamentele kentering. Deze omslag werd veroorzaakt door fundamentele veranderingen in de economische groei na de crisis van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog. Aan het einde van deze Tweede Wereldoorlog ontstond een algemene consensus tussen werknemers- en werkgeversorganisaties, waarop een nieuwe vorm van economische groei steunde. Via het sociaal overleg dat onder de vleugels van de overheid georganiseerd werd, kwam een regulering van de koopkracht van de arbeiders tot stand die een afzetmarkt voor massaproductie kon verzekeren. Hierin lag de voorwaarde voor een nieuwe economische groei na de crisis van de jaren dertig. In de tussenoorlogse periode leidde deze economische groei, met een permanente zoektocht naar productiviteitsverbeteringen, zeer snel tot massaproductie. Maar deze massaproductie werd aanvankelijk niet beantwoord door massaconsumptie. Pas na de crisis en de oorlog werd het patronaat ertoe verplicht de lonen te verhogen om de koopkracht te laten groeien en daarmee de afzet van de productie te waarborgen. Massaproductie kan slechts tot duurzame groei leiden als ze samengaat met massaconsumptie. Daarom moest de loonevolutie de productiviteitsverbeteringen volgen en moest er bovendien een massale overheidsconsumptie georganiseerd worden.

In België resulteerde dit in het Sociaal Pact van 1944 tussen het patronaat en de arbeidsorganisaties. Arbeiders beschikken voortaan van

meer werkzekerheid en krijgen een aanzienlijke loonsverhoging. In ruil voor deze toelagen is het patronaat voortaan verzekerd van ‘sociale vrede’ en van een toenemende afzetmarkt voor verbruiksgoederen. Beide invloeden worden de drager van verdere economische groei. Door de toenemende overheidsconsumptie en de verbeterde werkomstandigheden ontstaat er ruimte voor de uitbreiding van de sociale zekerheid. Vanaf nu is deze ook toegankelijk voor zelfstandigen en ontwikkelt men nieuwe takken zoals de kinderbijslag, de jaarlijkse vakantie en het minimum aan bestaansmiddelen. Om een anticyclisch economisch effect te bekomen, wordt het hele systeem voortdurend gestuurd en gecontroleerd door de overheid. Zeer typisch aan het systeem zijn de constante en voorspelbare stijgingen van de lonen die instaan voor de creatie van een expansieve afzetmarkt. Dit systeem benoemt men vaak met de term fordisme. Deze term verwijst naar Henry Ford die al tijdens het begin van de 20ste eeuw pleitte voor de voordelen van loonsverhogingen. Uiteraard omdat enkel op deze manier zijn afzetmarkt voor auto’s kon worden uitgebreid naar de gewone burger. Voor de overheidstussenkomst in deze accumulatievorm verwijst men naar het keynesianisme. De overheid stond in voor een volledig tewerkstellingsbeleid, massale anticyclische overeenkomsten en was zo één van de grootste financiers tijdens de uitbouw van de welvaartsstaat. Bovendien had de overheid destijds alle belang bij een verbetering van de welvaart, omdat men vreesde voor communistische revoluties. Het kapitalisme moest dus kost wat kost leiden tot de beste leefomstandigheden en dat was mede in het belang

van de politieke macht.

De ruimtelijke vormgeving van deze consumptiemaatschappij is gebaseerd op het Fordistische principe en steunt daarom op een doorlopende expansie van massaconsumptie. Deze groeivorm geeft hierdoor de aanleiding tot het ontstaan van de suburbanisatie als economisch groeimodel. Om het verbruik van een groeiend consumptiepakket op peil te houden, wordt het ruimtebeslag steeds groter. Dit merken we als we de greep van de auto's op de steden nagaan, maar ook het versnipperde woonlandschap is hier een gevolg van. De stijging van de woonconsumptie die gepaard gaat met eigendomsverwerving is dus een zeer typisch ruimtelijk component. De mogelijkheid om een eigen woonst te verwerven werd in deze hele periode sterk aangemoedigd door de overheid. De belangrijkste beleidsmaatregel in dat verband is de wet De Taeye (1948), die een premie instelt voor de bouw of de aankoop van nieuwe woningen en een staatswaarborg voor sommige hypothecaire leningen. Zijn socialistische tegenhanger is de wet Brunfaut (1949) die vooral sociale huisvesting financierde. Vooral de wet De Taeye was in de naoorlogse periode een gigantisch succes. Eén derde van alle nieuwbouw werd destijds met behulp van deze bouwpremie tot stand gebracht. Deze expansiedrang bevorderde de uitbreiding van woonmilieus buiten de steden. De individuele woningbouw legt een ruimtelijke en sociale organisatie van het woonmilieu vast die tegelijk de consumptiespiraal voor andere goederen en diensten versterkt. Hierdoor is suburbanisatie niet enkel het gevolg van het beslag dat een groeiende consumptie op

de ruimte legt, het expansiemodel creëert ook een levenswijze die verdere consumptie van goederen ondersteunt. [30]

De wet De Taeye legt verschillende regels vast, maar voor wat betreft de architecturale vormgeving van De Taeye-woning wordt de vrije keuze gelaten aan de bouwheer. [31] De meerderheid van de Vlamingen is echter behoudsgezind en geeft voorkeur aan een eerder traditionele vormentaal en bouwwijze. Veel mensen verlangen, volgens architectuurhistorica Hilde Heynen, wel naar vooruitgang en dit uit zich in de aanwezigheid van allerlei modern comfort in hun woning, zoals een wasmachine, televisie, fornuis, etc. Maar tegelijk ervaren ze een zeker sentimenteel gemis en heimwee, vandaar dat hun voorkeur uitgaat naar nostalgische vormgeving en het doorleven van oude woonpraktijken. [32] De eerste De Taeye-woningen zijn dan ook erg herkenbare en vertrouwde woningen, meestal gewone rijwoningen met twee bouwlagen, donkerrood/bruin metselwerk, traditioneel zadeldak en wit gelakt houten schrijnwerk. Vaak wordt de gevel opgesmukt met natuurstenen hoekblokken of raamomlijstingen, glas-in-lood ramen en een smeedijzeren balkonnetje. Door de ontwikkeling van de consumptie maatschappij vergroot het keuzeaanbod en kan de woning gepersonaliseerd worden. De Taeye-woningen ogen echter zelden modernistisch, aangezien dit niet in de smaak valt bij de meeste opdrachtgevers. Het modernisme valt immers niet in de smaak van de meeste mensen, wegens te modieus, steriel en ongezellig. Wegens deze conservatieve houding, houden de Vlamingen zich dan ook vast aan de traditionele bouwmethodes en de nieuwe bouwtechnieken, zoals



Afb. 5, Wet De Taeye woningen, 1948.



Afb. 6, Wet De Taeye woningen, 1960.

prefabricatie waar reeds mee geëxperimenteerd werd, gaan aan hun voorbij. Vanuit het standpunt van de Vlamingen wegen deze niet op tegen de traditionele bouwmethoden die immers al eeuwenlang hun dienst hebben bewezen. [33]

Bij afwezigheid van ruimtelijke planning, de gewestplannen gaan pas in de jaren '70 en '80 van kracht, zijn de nieuwe individuele privéwoningen verspreid geraakt langs wegen en verkavelingen. Omdat de overheidssteun eigendomsverwerving toegankelijk maakte voor alle bevolkingslagen, werd deze uitzwerming van woningen nog harder in de hand gewerkt. Om de bouwkosten zo veel mogelijk te beperken werd vooral gezocht naar goedkope bouwgronden veraf van de stadscentra. De bevolking geraakte hierdoor verspreid en kon onmogelijk op een efficiënte wijze door het openbaar vervoer bediend worden. De suburbanisatie ging dus hand in hand met autoverwerving. Het toenemende autopark betekent ook stijgende afzetmogelijkheden voor de activiteiten 'stroomopwaarts' in het productieproces: staal-, glas-, rubber-, verf-, textiel- en heel wat metaalverwerkende industrieën komen er ook aan te pas. Op het vlak van de consumptie betekent het gebruik van dit wagenpark een groeiende afzetmarkt voor olieproducten, het aanleggen van wegen, benzinstations en parkeerplaatsen, een nieuwe sector voor het verzekeringswezen, de uitbouw van netwerken van garages en verkooppunten, en cynisch genoeg ook bijkomend werk voor de medische sector en de schroothandelaars.

Vanaf het midden van de jaren zestig raken de fordistische

bronnen van economische groei uitgeput. De afzetmarkten voor de duurzame consumptiegoederen raakten plots verzadigd, waardoor de groeiperspectieven verdwenen en alleen een stagnerende vraag voor vervanging overbleef. De verplichte productiviteitsstijgingen van het fordistisch systeem resulteerde in steeds meer nieuwe producten en overproductie was uiteindelijk het onvermijdelijke gevolg. Door deze verzadiging kreeg men te maken met een ruimtelijke verstopping van de groei en traden congestieverschijnselen op. Voor het eerst begint men opnieuw te spreken over centralisatie in plaats van decentralisatie. De afzetmarkt die aan de basis ligt van het economisch systeem begint plots te wankelen en bedrijfsleiders moeten gedwongen overstappen op defensieve strategieën. Dit leidt uiteindelijk tot een massale bedrijfsexodus, waarbij bedrijven hun productie-eenheden herlokalisieren naar landen waar de arbeidskrachten goedkoper zijn. Het zijn gebieden waar de consumptienormen veel lager liggen, waar de overheid veel minder tussenkomt in de collectieve consumptie en waar een goed georganiseerde arbeidersbeweging nog onbestaand is. Hierdoor gaan de lonen omlaag en neemt de werkloosheid opnieuw toe. Terzelfdertijd vermindert de consumptiecapaciteit van de overheid, omdat haar fiscale basis verschrompelt en ze meer moet uitgeven om de economische activiteit alsnog te ondersteunen en om de werkloosheidsuitkeringen te financieren. Het ganse systeem van loonsverhoging en regulatie van de afzetmarkt komt zwaar onder druk te staan. De overheid moet bij gebrek aan eigen budget steeds meer uitbesteden aan private bedrijven en deze machtsverschuiving mondt

uiteindelijk uit in de neoliberale politiek. Dit politiek beleid deregulariseert de macht van de overheid en geeft zoveel mogelijk vrijheid aan de markt. Deze markt kreeg hierdoor de kans zichzelf te bevrijden van de fordistische principes en kon zo een verder falen van het systeem voorkomen.

Het hervormde economische systeem is gebaseerd op flexibiliteit en onderlinge concurrentie. Midden jaren tachtig leidde dit systeem, samen met de komst van technologische innovaties, tot nieuwe economische bloei. Hoe dan ook is deze economische groei niet meer te vergelijken met de jaren '60. Voortaan wordt de groei niet meer gecreëerd vanuit een eenvormige consumptie die een afzet van massaproductie verzekert, maar wordt de productielogica omgekeerd tot afhankelijkheid van signalen uit de vraagzijde. Het tijdperk van gelijke massaproducten verandert zo in kleine hoeveelheden van flexibele producties die zeer snel aangepast kunnen worden naargelang de vraag. Flexibiliteit betekent in eerste instantie het produceren van de gepaste hoeveelheid van een product dat perfect beantwoordt aan de vraag, en dit op het juiste moment en op de goede plaats. Dit nieuwe systeem mag er dan wel in geslaagd zijn opnieuw economisch bloei te verwezenlijken, toch heeft het de vaste banen voor laaggeschoolde werkkrachten quasi volledig uitgeroeid. Hierdoor zijn de kansen op opwaartse mobiliteit via de arbeidsmarkt voor mensen met een lage opleiding gevoelig afgenomen.

Ook op de Vlaamse woningmarkt hebben dezelfde economische herstructureringen geleid tot belangrijke negatieve evoluties. Zo stegen

overal de grondprijzen en werd de woningmarkt zeer gevoelig voor prijsspeculatie. Als gevolg van het systeem zijn de woningprijzen sterk gestegen en nagenoeg overal verdubbeld. De onderlinge concurrentie tussen bedrijven wakkert deze speculatie verder aan, maar ook de toenemende flexibiliteit maakt het productieproces complexer en dus duurder. Afgelopen decennia zagen we vooral hoe de sleutel-op-de-deur-sector zich steeds meer richt op opwaartse marktsegmenten met grotere winstmarges. Zelfs de ‘gewone’ Vlaamse fermette die al een gereduceerde versie is van de gezinswoning uit de welvaartsstaat staat tegenwoordig onder druk. Alleen al omdat bouwkavels schaars en duur worden. Het RSV dat een trendbreuk in de ruimteconsumptie oplegt door onder andere de ambities van de betonstop versterkt deze ‘schaarste’. Ook duurzaamheid komt meer en meer op de beleidsagenda waardoor toenemende isolatienormen het bouwproces complexer en duurder maken. [30]

Ondanks de oliecrisis in 1975, die de Belgische economie tot een dieptepunt brengt, beleeft de woningbouw toch een piek in de jaren zeventig. Het Vlaamse territorium wordt in de jaren zeventig en tachtig verder verkaveld en volgebouwd. Het aantal gebouwde woningen in de privésector kent in de periode tussen 1971 en 1976 zelfs een verdubbeling. [34] De bouwheer wordt steeds meer beïnvloed door verschillende media, die de opvoedingsrol van het middenveld stilaan overnemen. Hij laat zich op deze manier geen modellen meer voorschrijven, maar zoekt zelf inspiratie voor zijn woning in allerlei brochures, tijdschriften en boeken. Daarnaast bezoekt hij kijkwoningen,

kijkdorpen, bouwbeurzen of haalt hij inspiratie bij woningen van vrienden en familie. De rol van de architect beperkt zich vaak tot het uittekenen en ondertekenen van de schets van de bouwers. Het is ook in deze periode dat bouwpromotoren en projectontwikkelaars een belangrijke plaats innemen in de woningproductie. Zij bieden een beperkt aantal typewoningen aan, waardoor de keuze van de bouwheer aanzienlijk eenvoudiger wordt. Kortom, in de jaren zeventig is de ferme voorname populair in zijn derde betekenis: de woning als een commercieel product. Bouwpromotoren springen enthousiast op deze commercialisering van het wonen en bieden sleutel-op-de-deur woningen aan. Ze gaan op zoek naar manieren waarop woningen zo snel en goedkoop mogelijk ontwikkeld kunnen worden. Het architecturale beeld, woonkwaliteit en stedenbouwkundige kwaliteit is hierbij, tot frustratie van de architectenwereld, van minder belang. De bouwheer wordt door hen als een consument gezien. En het alom bekende gezegde ‘klant is koning’ volgend, spelen ze in op de smaak van de massa. De ferme wordt niet ontworpen, maar samengesteld. De bouwheer kan heel eenvoudig uit een catalogus met verschillende modellen een woning uitkiezen, op dezelfde manier als dat hij een auto kiest. De grondplannen zijn steeds nagenoeg hetzelfde, maar er zijn wel nog vrijheden voor de bouwer om de typewoning te transformeren tot een persoonlijke woning. De keuzes van de bouwheer veranderen de planopbouw van de woningen nauwelijks. In tegenstelling tot wat men zou verwachten, levert deze werkwijze geen talrijke variaties op. De variatie wordt gereduceerd tot een drietal stijlen, rustiek, modern of



Afb. 7, Deleu, L., Postfuturismus?, Den Gulden Engel, Antwerpen, 1987, p. 76.

klassiek, die elk geassocieerd worden met bepaalde karakteristieken. De klassieke stijl staat voor standing; de ruimtelijkheid wordt geboden binnen de moderne stijl en de nostalgische gezelligheid is te vinden in de fermette. Iedere concurrerende bouwpromotor gaat trouwens deze drie stijlen in zijn catalogus aanbieden. De cataloguswoning is dus werkelijk een consumptieproduct zoals ieder ander. Vooral deze derde betekenis, waar de fermette als koopwaar beschouwd wordt, roept verschillende reacties op. Hoewel de fermette de ultieme droomwoning van heel veel Belgen is, een rol die vandaag de dag deels wordt overgenomen door de pastoriwoning, kunnen deze types op weinig steun rekenen vanuit de architectuurwereld omwille van de vermeende ‘valsheid’ en de rol van de architect die beperkt wordt tot enkel het zetten van een handtekening. [35]

Sinds 2001 neemt de appartementswoningbouw het grootste deel van de nieuwbouwwoningmarkt in. Deze verschuiving van eengezinswoningen naar collectieve en compacte architectuur is zeer opvallend. Het appartementsgebouw vult het register van het geoliede, consumptieve wonen, het actieterrein van promotoren- en ontwikkelaars verder aan. Het doorsnee appartementsgebouw is net als de ‘fermette’ een weinig geïnspireerd sleutel-op-de-deur geleverd standaardproduct. De prijs-kwaliteitverhouding blijkt anders dan bij de ‘fermette’ niet altijd optimaal. De appartementen zijn dikwijls benepen; elementaire, bindende kwaliteitsnormen ontbreken (bijvoorbeeld in verband met akoestische isolatie, licht, uitzicht en privacy) en de ruimtelijkheid van het doorsnee appartement is eerder bedroevend. Het

collectieve deel beperkt zich tot een toegang tot de liftkoker en een kleine, nauwelijks verlichte hal. De gelijkvloerse verdieping wordt ofwel opgeofferd om parkeervoorziening te creëren ofwel aangewend voor minderwaardige gelijkvloerse woningen. Deze architecturale minderwaardigheid heeft volgens een studie van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap verschillende oorzaken: het gebrek aan traditie in Vlaanderen, de dominante positionering van het appartementsgebouw op de markt als investeringsgoed voor de verhuurmarkt en de schaal waarop het meestal gerealiseerd wordt. Ondanks zijn stedelijke herkomst wordt het appartementsblok als type ondertussen zonder onderscheid in de stad, suburbia of nevelstad gebouwd, hetzij in nevenschikking in het bouwblok, hetzij vrijstaand, al dan niet formeel gecamoufleerd als ‘jumbofermette’ of in de vorm van een urban villa. [30]

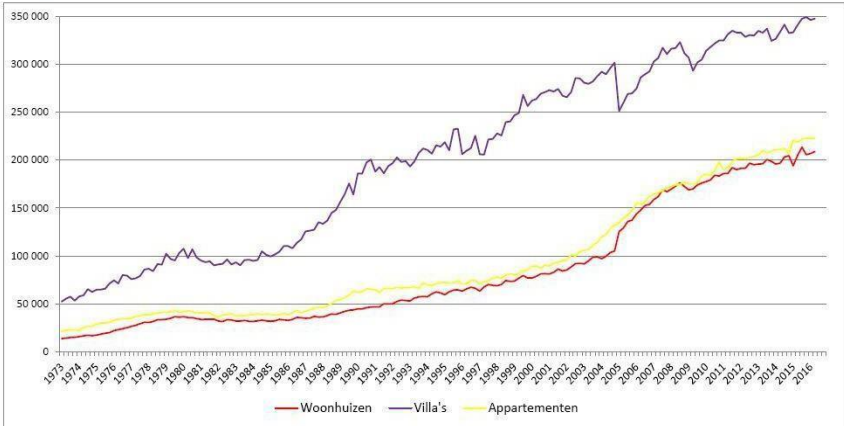
‘Aanhoudende prijspeculaties en de beton-stop’

Het historisch kader dat geschetst werd door het onderzoek van het Vlaamse Ministerie toont aan hoe het naoorlogse economische model, dat berust was op expansie, midden jaren zestig tegen zijn eigen limieten aanliep. Het gevolg is een veel defensievere markt berust op speculaties en harde concurrentie. Opvallend is dat de markt die oorspronkelijk was gebaseerd op het principe van massaproductie overschakelt naar flexibele producties in kleine hoeveelheden die zeer snel aangepast kunnen worden naargelang verschuivingen in de vraag.

Deze flexibiliteit betekent in eerste instantie het produceren van de gepaste hoeveelheid van een product dat perfect beantwoordt aan de vraag, en dit op het juiste moment en op de goede plaats. Dit zorgt ervoor dat het economische systeem winstgevend kon blijven na de val van het fordistisch systeem, maar maakte tegelijk het productieproces velen malen complexer en dus duurder. Bovendien zijn de posities van de bedrijven veel onzekerder, omdat ze hierdoor veel afhankelijk zijn geworden van een goede afzetmarkt. Dit leidt tot sterke concurrentie tussen de bedrijven, waardoor het winstmaximalisatieproces steeds belangrijker wordt. Dit winstmaximalisatieproces is gebaseerd op het kapitalistische principe: zo goedkoop mogelijk produceren en zo duur mogelijk verkopen rekeninghoudend met een competitieve marktprijs. Het productieproces wordt dus telkens met behulp van betere technologie verder vereenvoudigd en de prijzen van de woningen stijgen systematisch. Dit verschil is merkbaar tussen een typische ‘wet de Taeye’ woning die nog getuigt van een ambachtelijke bouwwijze en de latere Vlaamse fermette die zich ambachtelijk liet uitschijnen maar in realiteit een commercieel standaardproduct was dat eenvoudig gekopieerd kon worden. Opmerkelijk is dat het aantal vierkante meters van de woningen steeds afneemt, terwijl de prijs sterk toeneemt. Vanaf de jaren ‘90 neemt deze tendens zelfs significante hoogtes aan en lezen we af, op de grafieken van de FOD Economie, dat de prijs steeds verder stijgt en het aantal oppervlakte gelijktijdig sterk daalt. [36]

Tegenwoordig zijn woonhuizen bijna 100 m² kleiner dan 25 jaar geleden, appartementen zijn zelfs gehalveerd in oppervlakte. Volgens

Evolutie van de vastgoedprijzen op kwartaalbasis voor de Belgische vastgoedmarkt, naar woningtype



Afb. 8, CIB Studiedienst/Cijfers FOD Economie Vastgoedprijzen 2016S1/2016 09 15



Afb. 9, Ackaert, E., De Redactie, Vlaming bouwt steeds kleiner want grote huizen kunnen we niet meer betalen, 16 augustus 2017.

Marc Dillen van de Vlaamse Confederatie Bouw liggen voornamelijk budgettaire redenen aan de basis van deze daling. Hij verwijst hiervoor naar de steeds duurder wordende bouwgronden en de steeds strengere normen inzake energieverbruik, ventilatie en dergelijke. [37] Als we hierbij in rekening nemen dat de markt een steeds competitievere houding aanneemt en dat tegelijk de vraag naar nieuwe woningen stijgt dan is het onvermijdelijk dat nieuwbouw dus almaar duurder wordt. Door deze aanhoudende prijsstijgingen is downsizen vaak de enige oplossing. Het idee dat de Vlaming dus enkel kleiner woont omdat de gezinssamenstelling is veranderd of omdat de moderne Vlaming tegenwoordig liever compact woont, is dus niet geheel correct. Het is duidelijk dat de economische tendens de drang naar het kleiner wonen mee bepaalt, simpelweg omdat een eigen woning bezitten financieel steeds moeilijker wordt. Ten gevolge van dit fenomeen zien we steeds vaker de opkomst van kleinere villa's die volledig doordrongen zijn van het Vlaamse woonideaal, maar in werkelijkheid slechts een verschaalde versie zijn van dit ideaalbeeld. Architect Vincent Van Den Broecke uit Hoeilaart beschrijft dit fenomeen in een artikel van het nieuwsblad: *“Veel Vlamingen blijven dromen van een grote, vrijstaande woning op den buiten. Maar een bouwgrond van 10,12 of 14 are kost tegenwoordig pakken geld. Ik krijg de laatste maanden vaak koppels over de vloer die al de helft van hun totale budget hebben besteed aan de bouwgrond maar wel nog een woning willen bouwen van 250 m², met dubbele garage en vier slaapkamers. En dat voor 300.000 euro, btw inbegrepen. Dat is gewoon niet realistisch.”* En dus

zit er voor die mensen niets anders op dan aan woonoppervlakte inboeten: “Het resultaat? Een grote lap grond met een vrijstaande woning ter grootte van een appartement.” [38] Het is opvallend dat de opkomst van deze compactere villa’s gebeurt in een context waar onder invloed van de betonstop compacteren door de Vlaamse Bouwmeester als noodzakelijk wordt beschouwd. Het raakvlak tussen beide dynamieken is de uitkomst van een compactere levensstijl. Toch zijn er ideologisch fundamentele verschillen in de uitvoering hiervan. Zo bieden de compactere woningen, die het gevolg zijn van budgettaire tekortkomingen, vaak geen oplossingen of alternatief voor het inboeten aan ruimte en spiegelen ze zich blindelings aan een ideaalbeeld uit het verleden. Terwijl het compacteren in het kader van de betonstop, het kleiner wonen wil compenseren met een nieuwe manier van leven die komaf maakt met het ideaalbeeld uit het verleden.

In een recent artikel van het Nieuwsblad over de woontrends van 2018 merken we duidelijk de nadrukverschillen tussen de vastgoedsector en de Vlaamse Bouwmeester. Zo stelt Philippe Janssens, CEO van de Antwerpse projectontwikkelaar Impact. *“In Nederland en Frankrijk is een nieuw appartement nog maar 65 vierkante meter groot. Ook in Vlaanderen gaat het die richting uit. Toch betekent dit niet dat we over minder woonruimte zullen beschikken. Dankzij bijvoorbeeld collectieve stookplaatsen winnen we ruimte. Bovendien benutten de Vlamingen steeds efficiënter hun beschikbare ruimte. Denk maar aan een douche in plaats van een bad, opbergruimtes in de trap en ingemaakte kasten.”* De Vlaamse

Bouwmeester Leo Van Broeck verklaart in dit zelfde artikel: *“Op het dak van het appartementsgebouw van 2018 is er bijvoorbeeld een moestuin en een barbecue. In de kelder is er een lokaal om je mountainbike af te spuiten. En er is ook een zwembad en een akoestisch geïsoleerde kamer om piano te spelen. Ik hoop dat we stilaan afstappen van het materiële bezit en evolueren naar meer dienstverlening. We moeten geen nieuwe producten creëren, maar nieuwe waarden.”* [39]

Opvallend is het nuanceverschil over de thematiek van het compacter wonen. De stem van de projectontwikkelaar focust vooral op het creëren van meer ruimte binnenin de private woning en biedt enkel een functioneel collectief voorstel voor de technische ruimte. Dit terwijl de Vlaamse Bouwmeester net meer ruimte wil creëren door het ontstaan van collectieve woonruimtes. Projectontwikkelaars gaan dus wel mee in het bouwen van appartementen en groepswohnungen, maar tonen opvallend minder interesse in een collectieve synergie tussen deze woningen. Deze collectieve ambitie is dus niet voor iedere partij een must, waardoor woonprojecten ontstaan die beantwoorden aan de noodzaak van compacter wonen, maar waar buiten een compactheid binnenin weinig of zelfs niets in de plaats gegenereerd wordt. Wat ontstaat is een gereduceerd alternatief van een niet meer haalbaar woonideaal dat ondanks zijn compactheid nog steeds zeer vatbaar blijft voor speculatie. Een treffend voorbeeld hiervan zijn de nieuwe stadswoningen in het Janseniushof te Leuven. De stadswoningen zijn bedoeld voor jonge mensen met een iets te hoog inkomen voor een sociale koopwoning, maar een te laag inkomen om op de vrije markt



Afb. 10, Resiterra, Janseniushof, Leuven, 2017.



Afb. 11, Bogdan en Van Broeck, Centrale Werkplaatsen, Leuven, 2013.

een woning te vinden. Om in aanmerking te komen voor zo'n stadswoning, mag je gezinsinkomen niet hoger liggen dan 65.000 euro. Het zijn vooral jonge mensen die in aanmerking komen voor zo'n woning. Het enige probleem: de kostprijs van die 'budgetwoningen' bedraagt gemiddeld 355.000 euro. “Voor wie zijn de Leuvense 'budgetwoningen' van 355.000 euro eigenlijk bedoeld?” verklaart Line De Witte van PVDA aan het tijdschrift Knack. Als reactie op de vele kritiek pareert het stadsbestuur: *“Niet goedkoop, wel goedkoper, de woningen liggen immers onder de marktprijs”*. [40] De woningen zelf hebben een sobere uitstraling en bezitten geen specifiek collectief programma. Het zijn simpele compacte rijhuizen met elk een private tuin. Iets verderop in de Paswerkerij, een nieuwe straat aan de centrale werkplaatsen in Kessel-Lo, bevindt zich een sociaal woonproject van 134 ecologische woningen. Dit project was een samenwerking tussen het architectenbureau Bogdan en Van Broeck, waartoe de huidige Vlaamse Bouwmeester behoort, en de vastgoedmagnaat Matexi. Opvallend is de aandacht voor het creëren van een nieuw woonmilieu. Het project is een diverse mix van woningen met appartementen en commerciële ruimten. De parking bevindt zich ondergronds, waardoor tussen de woningen collectieve ruimten ontstaat. Naast de woningen bevindt zich een herbestemde loods, waarin lokale buurtproducten worden verkocht en onder andere yogalessen plaatsvinden. Het community gevoel is bij dit project aanwezig en dit compenseert deels de compactheid van de woningen. *“Voor mensen die aan de voorwaarden voldoen, hebben de stadswoningen een geplafonneerde*

prijs”, zegt schepen voor Wonen Jaak Brepoels (SP.A). Wie een inkomen lager dan 56.000 euro heeft en zich akkoord verklaard twintig jaar in de Paswerkerij te wonen, betaalt daarvoor 295.000 euro. [41] Dat is weliswaar goedkoper, maar hoe dan ook zeker niet goedkoop. Het hele collectieve verhaal dreigt hierdoor zijn geloofwaardigheid te verliezen.

“Een sociale woning moet geen architectuur prijs winnen”, reageert de Leuvense burgemeester Louis Tobback. Hij wijst met de vinger richting de huisvestingsmaatschappijen: *“Heel mooi, bravo, de sociale woningen die de huisvestingsmaatschappijen tegenwoordig bouwen. Heel goede kwaliteit ook. Maar waar ben je mee bezig als je een woning aflevert die onbetaalbaar is voor diegenen voor wie ze bedoeld is? De mensen vinden geen betaalbare woningen meer en zelfs de sociale koopwoningen worden hoe langer hoe meer onbereikbaar.”* Hij voegt hier nog aan toe: *“Als huisvestingsmaatschappijen niet goedkoper kunnen werken, dan zoek ik straks een privépartner”*. [42] We merken dus een ondermijnende kracht die in twee richtingen werkt. Enerzijds beperkt het winstmaximalisatieproces de ambities van de betonstop. Anderzijds leidt de maatschappelijke nood tot kritiek, waardoor de winstmarges van de projectontwikkelaars onder vuur komen te liggen. Enkel met de vinger richting de projectontwikkelaars wijzen is wellicht iets te kort door de bocht. Vaak worden hedendaagse prijzen van de koopwoningen vergeleken met de woningprijzen tijdens de periode van de welvaartsstaat. Het historisch onderzoek aan het begin van dit hoofdstuk toont aan hoe de economische situatie

sindsdien is veranderd. De prijzen van toen zijn vandaag niet meer relevant, omdat deze prijzen het gevolg waren van een economisch systeem dat vandaag niet meer van kracht is. Het economisch systeem dat hierop volgde is, zoals eerder beschreven, veel meer berust op onderlinge concurrentie en winstmaximalisatie. Hierdoor werd het productieproces complexer en werden speculatie en winstmaximalisatie belangrijker, als gevolg stegen de prijzen. De prijsstijgingen zijn dus een negatief effect toch is het een belangrijk onderdeel van het huidige economische systeem. Om de prijzen te drukken lijkt het dus logisch om te gaan knippen in de winstmarges van deze bedrijven. Maar omdat het principe van de vrije markt hierdoor wordt aangevallen, is ook dit niet zonder de nodige gevolgen. Bovendien zijn huisvestigingsmaatschappijen zelf ook onderhevig aan strengere energienormen en de prijsstijging van de gronden. Ze zijn dus verplicht dit door te rekenen in hun vraagprijs.

Een oplossing zoeken voor dit conflict is dus een buitengewoon complexe aangelegenheid. Misschien moeten we dan ook niet direct verwachten dat een oplossing voor dit conflict vanuit het politiek-economische perspectief zal komen? Is er dan een mogelijkheid om vanuit de architectuur zelf op zoek te gaan naar antwoorden? Het is hier dat de architectuurtheorie van Aureli voor de Vlaamse context pas echt relevant wordt. Want als het huidige economisch systeem ons massaal in de soberheid drijft, wat schiet er dan uiteindelijk nog over? Het leven zelf? Het is net de focus op dit leven, als een soort dynamisch proces van verzet, wat volgens Aureli de soberheid relevant maakt. De

ascetische soberheid veroorzaakt door het kapitaal kan ons dus in zijn greep houden, tegelijk schept het de mogelijkheid om te breken met erkende en bestaande leefpatronen. Maar hiervoor moeten wel alle principes over boord gegooid kunnen worden, een complete ‘tabula rasa’. Vergeet de voortuin, vergeet de standaard living. Enkel door radicaal anders te denken kan hier mogelijk vanuit de architectuur een antwoord op gegeven worden. Vanuit het architectenbureau DOGMA laat Aureli zien hoe wonen/leven eruit zou kunnen zien in een van bezit, eigendom en gezinshuishouden ‘bevrijde’ omgeving. Het is deze revolutionaire houding die in staat is om de principes van de vrije markt uit de dagen en dus uiterst relevant is voor het kantelmoment in de Vlaamse wooncultuur. In de volgende fase van het onderzoek tracht ik concreet te achterhalen hoe vanuit de architectuur gezocht kan worden naar alternatieve oplossingen die bijdragen aan het kwalitatief kleiner wonen. Ik onderzoek daarom waar de grens ligt tussen compacte architectuur in het teken van financiële offers en compacte architectuur in het teken van meer economisch onafhankelijkheid. Hoe vertaalt dit zich architecturaal? Wat zijn de kwaliteiten van een alternatief en is een alternatief realistisch? In het volgende hoofdstuk bespreek ik enkele toonaangevende projecten van DOGMA en onderzoek ik waarin de kracht van Aureli’s verzet schuilt.

- [30] Agentschap Binnenlands Bestuur. Beleid Steden, Brussel en Vlaamse Rand. (2003). De eeuw van de stad. Geraadpleegd via <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/de-eeuw-van-de-stad-over-stadsrepublieken-en-rastersteden-voorstudies>.
- [31] Theunis, K., 'De Wet De Taeye. De individuele woning als bouwsteen van de welvaartsstaat.', p.73.
- [32] Heynen, H., 'Hoe te wonen? Theorie en praktijk van de moderne wooncultuur in de jaren vijftig en zestig', p. 200.
- [33] Theunis, K., 'De Wet De Taeye. De individuele woning als bouwsteen van de welvaartsstaat.', p.75.
- [34] De Vos, E., Hoe zouden we graag wonen? Woonvertogen en –praktijken in de jaren 1960-70 in Vlaanderen, p. 23.
- [35] De Vos, E., Hoe zouden we graag wonen? Woonvertogen en –praktijken in de jaren 1960-70 in Vlaanderen, 2008, p. 381.
- [36] CIB Studiedienst/Cijfers FOD Economie Vastgoedprijzen 2016S1/2016 09 15
- [37] Ackaert, E., De Redactie, Vlaming bouwt steeds kleiner want grote huizen kunnen we niet meer betalen, 16 augustus 2017.
- [38] Simoens, K., Het Nieuwsblad, We bouwen steeds kleiner en dat hebben we ten dele aan onszelf te danken, 16 augustus 2017.
- [39] Het Nieuwsblad, Zo gaan we wonen in 2018: "Compacter maar niet met minder woonruimte, door te delen", 6 januari 2018.
- [40] De Witte, L., Knack, 'Voor wie zijn de Leuvense 'budgetwoningen' van 355.000 euro eigenlijk bedoeld?', 23 juni 2017.
- [41] Het Nieuwsblad, Stadswoningen bedwingen stadsvlucht, 28 september 2010.
- [42] Baumers, K., De Standaard, 'Sociale woning moet geen prijzen winnen', 10 januari 2014.

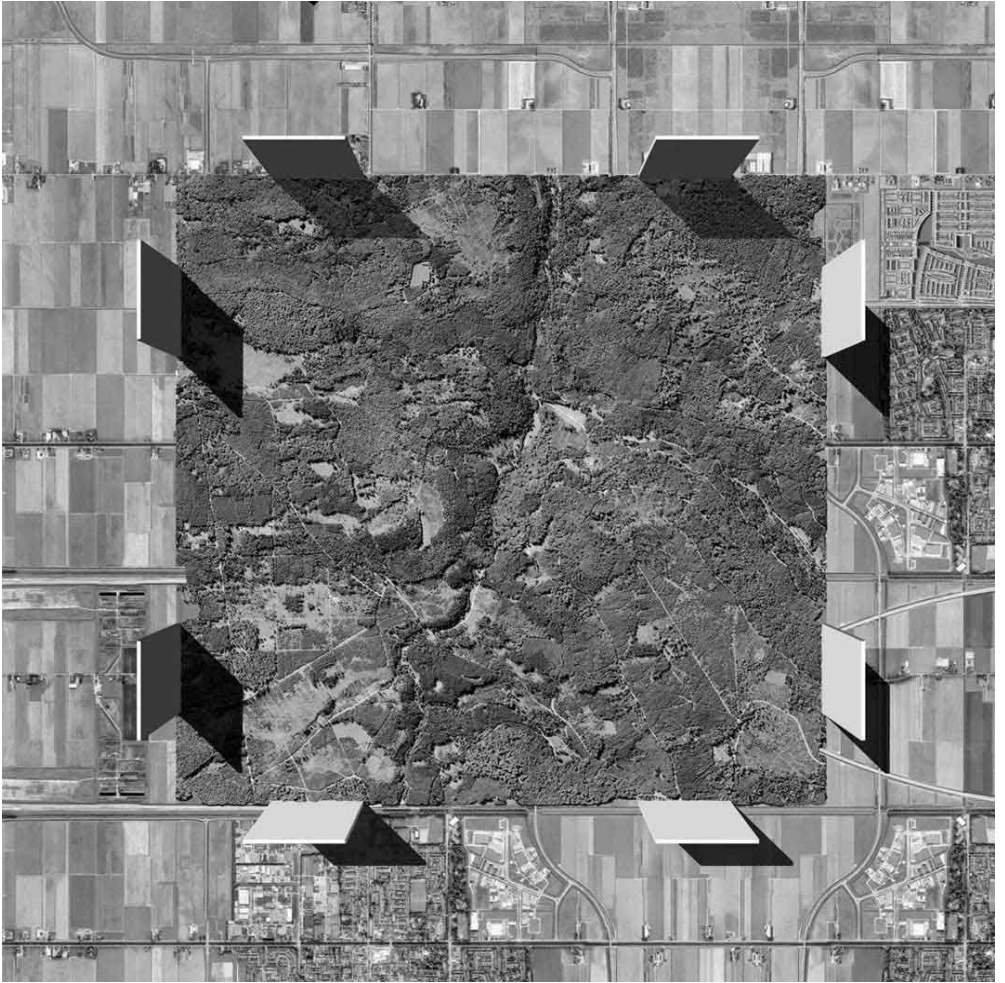
III DOGMA EN DE WEERSTAND VAN SOBERHEID

|Ascese in de vorm van ruimtelijk verzet|



Het architectenbureau DOGMA nam recentelijk deel aan enkele open oproepen voor sociale woningbouw in Vlaanderen. DOGMA staat internationaal vooral bekend om zijn uitdagende en radicale houding ten aanzien van de stad. Maar in dit hoofdstuk wil ik voornamelijk focussen op een geheel andere kant van DOGMA die minstens even radicaal is, deze van de sociale woningbouw. In het eerste hoofdstuk ascese en architectuur toon ik aan hoe Aureli dit soort architectuur ziet als een opportuniteit tot verzet. Ondanks zijn scherpe theorie blijft hij echter vaag wanneer het aankomt op een architecturale vertaling hiervan. Door de praktijk van DOGMA te koppelen aan Aureli's theorie tracht ik deze kloof te dichten.

In het project Stop City van DOGMA vragen Aureli en Tattara zich af of architectuur en stedenbouw ook zonder representatie mogelijk zijn. Ze gaan hierbij op zoek naar een niet-figuratieve architecturale vormtaal voor de stad. Hun provocerende ontwerp Stop City, wat een uitdaging is aan Archizooms Non-Stop-City, is het model van een stad zonder architectuur zoals die traditioneel wordt bedoeld. Het is een poging om de stad door middel van architectuur te begrenzen in plaats van te bevolken. Stop City bouwt hiermee voort op het idee van een architectuur zonder attributen, vrij van imago, stijl, de verplichting tot extravagantie of het nutteloze uitvinden van nieuwe vormen. Stop City is daarom architectuur bevrijd van zichzelf. Volgens deze logica is architectuur niet het design van alles, maar dat wat voorkomt dat alles ontworpen wordt. Het gaat niet om de architectonische celebratie van om het even wat voor vorm, want dat is



Afb. 12, Dogma, Stop City, 2007.

eerder een teken dat architectuur een functie van economie en markt geworden is. Het is een bewijs dat architectuur haar autonomie heeft weten te bewaren. Juist door de concentratie op het vierkant levert het zich niet uit aan de mechanismen van de markt en de stedenbouw, noch aan de architectonische verleiding van het iconische. [43] Cruciaal voor deze theorie is de overname van de ideeën van Ludwig Hilberseimer over de stad, waarin de architectuur van de grote stad in wezen wordt bepaald door de omgang met twee factoren: de afzonderlijke cel van de ruimte en het stedelijk organisme in zijn geheel. De kritische toe-eigening van Hilberseimers stelling berust op de interpretatie van de stedelijke configuratie in termen van de architectonische vorm. Daarnaast moet de invloed van Manfredo Tafuri worden genoemd, die in hoofdstuk vijf van zijn *Ontwerp en utopie 'Radikale architectuur en stad'*, een eigen interpretatie geeft van Hilberseimers stellingen; in zijn ogen wordt de moderne stad in haar structuur één enorme 'sociale machine'. [44] Een architectuur die ook in theorie uitgewerkt werd door bijvoorbeeld Archigram: de stad als superstructuur, waarbinnen mensen zelf kunnen bouwen. Een fundamenteel moeilijke hypothese, aangezien ze steunt op de verwachting dat de architectuur of de stedelijke omgeving zal resulteren in collectief en individueel engagement. Naast de kwestie van de vorm geeft Dogma ook een verdere uitwerking van het probleem dat inherent is aan de andere pool van het vraagstuk van de grote stad of Metropolis-architectuur namelijk de wooncel en onderzoekt 'het huidige cliché van huiselijkheid' de manieren waarop die wooncel politiek is verbonden met de productie en reproductie van

het leven. In een uitwerking van de tekst van Walter Benjamin ‘Der destruktive Charakter’ benadrukt Dogma de bevrijdende noodzaak van het scheppen van ruimte, de drang naar een tabula rasa. Dogma ziet in de muren, de kale muur, letterlijk de enige elementen die het leven bemiddelen, terwijl ze alle andere technische en distributieve aspecten van de woning omvatten. De woning wordt zo één enkel vertrek met geen ander programma dan ruimte. [45] De soberheid die centraal staat in DOGMA’s werk is dus het gevolg van een streven naar architecturale relevantie en autonomie. Wanneer architectuur zich exclusief bezighoudt met het scheppen van vormen in plaats van ruimten dan is dit volgens DOGMA een teken dat architectuur een functie van economie en markt geworden is en bijgevolg een speculatief product. De soberheid die DOGMA weerspiegelt kan dus gelezen worden als een verzet tegen deze speculatieve kant van de stad en de architectuur. De projecten van DOGMA die verder in dit hoofdstuk aan bod komen vertalen deze theorie naar de schaal van sociale woningen.

Het project ‘kader(s)’ is een voorstel voor 44 sociale woningen te Westerlo. In het document ingediend voor de open oproep openen ze met de volgende opmerkelijke stelling: *“Wij hebben de overtuiging dat sociale woningbouw niet zozeer wordt gedefinieerd door beeld en identiteit, maar door haar complexe relaties en instabiele leefpatroon. Architectuur dient ruimtelijke condities te scheppen welke door eenvoud economisch haalbaar zijn en planmatig veranderingen en aanpassingen mogelijk maken. Daarom is eenvoud in vorm en ruimte*

een instrument om huiselijke generositeit en intieme monumentaliteit te creëren waarbinnen minder ook echt meer is.” Kaders definiëren volgens DOGMA de meest fundamentele randvoorwaarden. Binnen een kader kan alles plaatsvinden, terwijl leefpatronen worden gedemarqueerd en beheerst tussen vloer, wanden en plafond. In het voorstel zijn kaders gematerialiseerd, zowel op schaal van het woningblok als op schaal van de ruimtelijke conditie van de individuele woning. Met het voorstel wordt getracht de eenheid en openheid van de locatie in stand te houden en hierdoor fragmentatie van het landschap tegen te gaan. De woningen zijn daardoor geconcentreerd aan de randen van de locatie. De L-vormige oriëntatie van de woningblokken vormt het kader voor een collectieve tuin. Deze tuin is georganiseerd als een sequentie van private veranda’s, semi-private moestuinen en de gemeenschappelijke tuin, terwijl de architectonische kaders van woningen zijn gefixeerd in het landschap. Hierdoor benadrukt de plantaardige vorm van de tuin het gevoel van verandering en doorlaatbaarheid van de moestuinen en gemeenschappelijke tuin. Deze gemeenschappelijke tuin vormt het centraal element. Voor bewoners met beperkt inkomen is een woning met riante tuin vaak onbereikbaar, waardoor een collectieve tuin het wooncomfort substantieel vergroot. De organisatie van de tuin is een integraal onderdeel van management in de woongemeenschap. Hierdoor is de tuin niet alleen een passieve ruimte voor ontspanning, maar ook een productieve omgeving voor bewoners. DOGMA beschouwt deze samenwerking niet per se als een ideologisch streven, maar beschrijft het als essentieel om tegemoet te

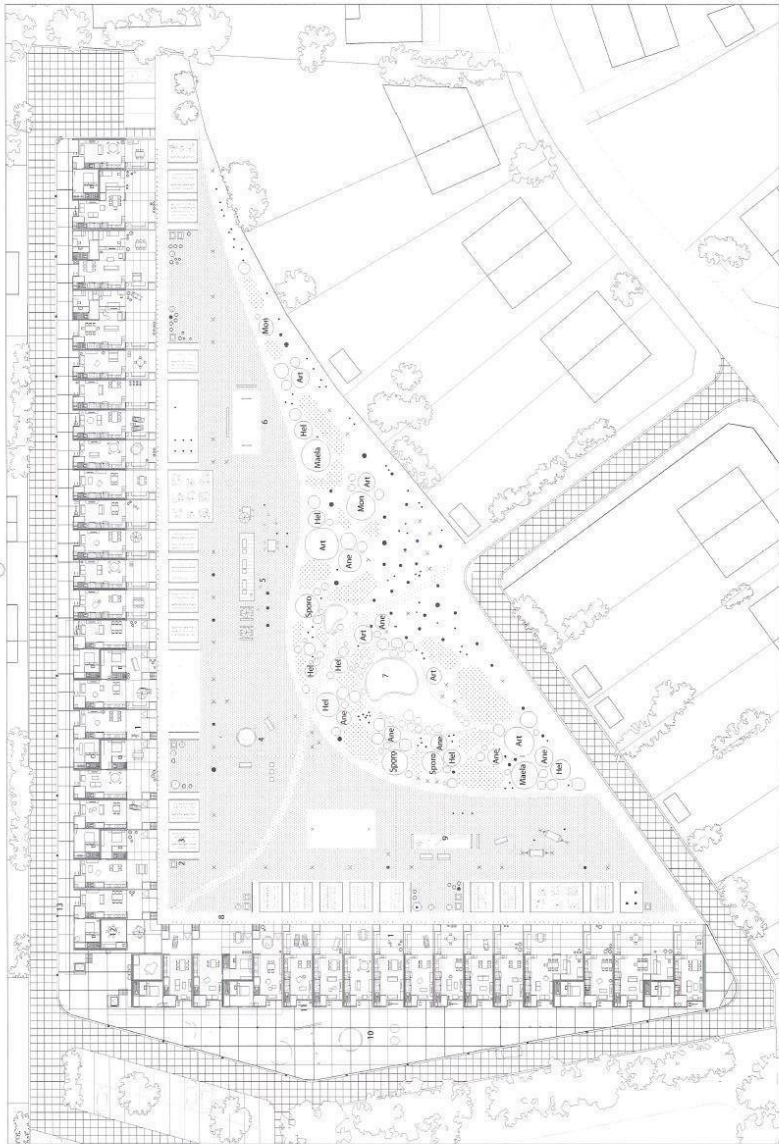


Afb. 13, Dogma, Kader(s) Exterieur, Westerlo, 2012.



Afb. 14, Dogma, Kader(s) Interieur, Westerlo, 2012.

Platgrond begane grond school 1:500



- 1. Vinduil
- 2. Zandbak
- 3. Midden
- 4. Zandbak
- 5. Midden
- 6. Speelveld
- 7. Raster
- 8. Raster
- 9. Raster
- 10. Speelveld
- 11. Speelveld
- 12. Speelveld
- 13. Speelveld
- 14. Speelveld
- 15. Speelveld
- 16. Speelveld
- 17. Speelveld
- 18. Speelveld
- 19. Speelveld
- 20. Speelveld
- 21. Speelveld
- 22. Speelveld
- 23. Speelveld
- 24. Speelveld
- 25. Speelveld
- 26. Speelveld
- 27. Speelveld
- 28. Speelveld
- 29. Speelveld
- 30. Speelveld
- 31. Speelveld
- 32. Speelveld
- 33. Speelveld
- 34. Speelveld
- 35. Speelveld
- 36. Speelveld
- 37. Speelveld
- 38. Speelveld
- 39. Speelveld
- 40. Speelveld
- 41. Speelveld
- 42. Speelveld
- 43. Speelveld
- 44. Speelveld
- 45. Speelveld
- 46. Speelveld
- 47. Speelveld
- 48. Speelveld
- 49. Speelveld
- 50. Speelveld
- 51. Speelveld
- 52. Speelveld
- 53. Speelveld
- 54. Speelveld
- 55. Speelveld
- 56. Speelveld
- 57. Speelveld
- 58. Speelveld
- 59. Speelveld
- 60. Speelveld
- 61. Speelveld
- 62. Speelveld
- 63. Speelveld
- 64. Speelveld
- 65. Speelveld
- 66. Speelveld
- 67. Speelveld
- 68. Speelveld
- 69. Speelveld
- 70. Speelveld
- 71. Speelveld
- 72. Speelveld
- 73. Speelveld
- 74. Speelveld
- 75. Speelveld
- 76. Speelveld
- 77. Speelveld
- 78. Speelveld
- 79. Speelveld
- 80. Speelveld
- 81. Speelveld
- 82. Speelveld
- 83. Speelveld
- 84. Speelveld
- 85. Speelveld
- 86. Speelveld
- 87. Speelveld
- 88. Speelveld
- 89. Speelveld
- 90. Speelveld
- 91. Speelveld
- 92. Speelveld
- 93. Speelveld
- 94. Speelveld
- 95. Speelveld
- 96. Speelveld
- 97. Speelveld
- 98. Speelveld
- 99. Speelveld
- 100. Speelveld

Kader(s)

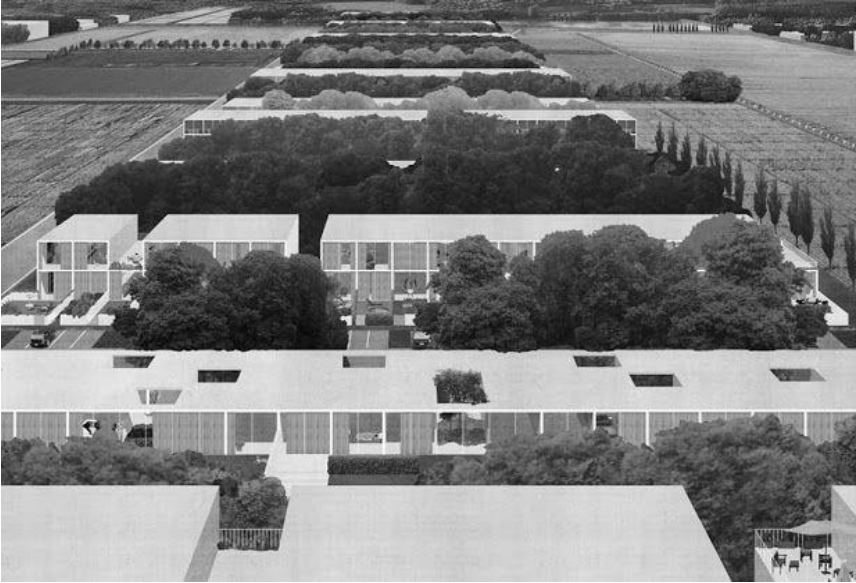
Afb. 15, Dogma, Kader(s) Grondplan, Westerlo, 2012.

komen aan de economische haalbaarheid en duurzame kwaliteit van de tuin. Opvallend is ook het afzweren van vorm. Er wordt voornamelijk gefocust op economische haalbaarheid en onderlinge relaties tussen de bewoners.

Een belangrijke inspiratie voor het project was de co-op zimmer van Hannes Meyer. Aureli verwijst hier ook naar in zijn boek 'less is enough'. Hij beschouwt de co-op zimmer als de tegenhanger van de 'less is more' houding, omdat de co-op zimmer met zijn soberheid een keiharde grens opstelt en dus niet op zoek gaat naar het creëren van meerwaarde, maar specifiek zoekt naar de grens van het genoeg. Aureli noemt deze houding 'de luxe van leegte' omwille van het bevrijdende karakter. In het project 'kader(s)' zien we hoe deze filosofie wordt doorgetrokken door de zoektocht naar een existenzminimum, waarin de architectuur wordt gereduceerd tot een canvas voor bewoning. Door deze teruggetrokken houding van de architectuur ontstaat flexibiliteit binnen de individuele woningen. Hierdoor kan de leefgewoonte en het ruimtegebruik per woning zeer verschillend zijn. De vaste voorzieningen, zoals toilet, meterkast, trap en keuken zijn geconcentreerd in een lineaire strip aan de zijde van elke woonmodule. Parallel hieraan is het woonoppervlak dat zoveel mogelijk is vrijgehouden van bouwkundige elementen en installaties, waardoor een optimale flexibiliteit ontstaat. De raampartij aan de zuidzijde vormt een kader naar de veranda en tuin, waardoor het ruimtelijk besef tot voorbij de woonkamer reikt. De eenvoud, repetitie

en neutraliteit van de gevels staan in contrast tot de extreme variëteit aan kleur en dichtheid van de tuin. De tuin zelf is een verlengstuk van de woonkamer en wordt dus deel van het interieur. Deze tuin is een productieve gemeenschappelijke ruimte en geeft zo identiteit aan de woningen. De economie van vorm is op deze manier niet alleen coherent met de sociale dementie van de woningen, maar positioneert architectuur op gepaste wijze niet alleen coherent met de sociale dementie van de woningen, maar positioneert architectuur op gepaste wijze in het landschap. De publieke ruimte is niet suggestief, maar leidend en bepaalt zowel interieur als exterieur als ook de sociale dynamiek. De woning is een sober en eerder een functioneel onderdeel van een groter collectief geheel. [46]

Een gelijkaardig project zijn de sociale woningen te Aalst met de naam 'ladders'. *“Wij stellen een stad voor met sequenties van ruimten in plaats van gegroepede gebouwen. Wij stellen een stad voor waar diversiteit en differentiatie worden bereikt door middel van simpliciteit en coherentie in plaats van complexe systemen.”* Elke woning, niet alleen elk gebouw, kan verschillend zijn en tegemoetkomen aan verschillende wensen en condities. Individuele en collectieve ruimten worden gecombineerd in verschillende en onverwachte variaties. *“Wij geloven dat de toekomstige uitdaging voor Aalst ligt bij de ontwikkeling tot een beter gedefinieerde stedelijke structuur. Ons voorstel ambieert het herstellen van de fundamentele relatie tussen de schaal en vorm van het agrarische landschap en de nieuwe stedelijke ontwikkelingen.”* De ladder structuur heeft tot doel de radicale versnippering van het sub-



Afb. 16, Dogma. Ladders, Woonverdichting Exterieur, Aalst.(2017).

urbane landschap tegen te gaan door de ontwikkeling van een meer leesbare structuur van de stedelijke ruimte. De ladder gebruikt de huidige situatie als referentiekader voor toekomstige ontwikkelingen, terwijl de imperfecte orde van de stad behouden blijft. In plaats van het scheiden van functies, gebruik en eigendom, zal de stad tegelijk meer compact en open moeten zijn. Er wordt een simpele stedelijke structuur voorgesteld waarbinnen stedelijkheid en architectuur, woningen en open ruimten, bebouwde vorm en landschap, ethiek en esthetiek één en hetzelfde zijn. Als een integrale vorm voor nieuwe ontwikkeling, organiseert de ladder het territorium als een opeenvolging van stroken, gemaakt van afwisselend stedelijke ontwikkelingen en open ruimte. Binnen de schaal van elke strook organiseert de ladder nieuwe

ontwikkelingen als een sequentie van tuinen en open ruimten ingekaderd door nieuwe woningbouw en gemeenschappelijke faciliteiten.

De stroken onbebouwde ruimten worden landbouwgrond. Omwonenden zullen een fundamentele bijdrage leveren aan de cultivatie en het onderhoud van deze kavels. Hierdoor staat ook in dit project de gemeenschappelijke ruimte symbool voor cohesie. De tuinen definiëren de scheiding en samenhang tussen gebouwen. Deze tuinen zijn gegradueerd van publieke-, semipublieke- en private toegankelijkheid. Binnen dit voorstel wordt de traditionele achtertuin van een gebouw opgewaardeerd tot een ijkpunt van stedelijke ontwikkeling. In het document van de prijsvraag voegt DOGMA achteraan nog een duidelijke visie toe om hun standpunt omtrent sociale woningbouw scherp te stellen: *“Huisvesting is een van de meest rigide ruimtelijke vormen binnen onze samenleving. In tegenstelling tot de grote variatie aan materialen en stijlvormen is er zeer weinig typologische flexibiliteit mogelijk. Dit terwijl we in een samenleving leven waarin onzekerheid en diversiteit de traditionele activa van een voorgaande generatie doen eroderen. De tijdsgeest van de levensstandaarden is hierdoor een onbegrijpbaar gegeven. Als resultaat worden levensstandaarden de meest moeilijk te definiëren data. Noch luxueuze flats, noch verpauperde sociale woningbouw lijken adequate en economische haalbare oplossingen voor het hedendaagse wonen te bieden. We streven naar een simpele en tegelijk universele oplossing. In plaats van een vast gedefinieerde catalogus, stellen we een systeem voor dat een*

grote variëteit aan woonvormen toestaat.” [47]

Wanneer we beide projecten met elkaar vergelijken, merken we dat de noodzaak van kleiner en compact wonen wordt ingezet om een nieuwe manier van leven te creëren. De woningen zijn zodanig herleid tot het existenzminimum dat de architectuur een duidelijke grens krijgt. Alle standaardprincipes van een traditionele woning worden praktisch weggelaten waardoor ook financieel de architectuur zeer haalbaar wordt. De soberheid leidt in beide projecten ook tot een flexibel geheel. De woningen zijn telkens zeer aanpasbaar en zoeken een samenhang met de dynamische publieke ruimte die in beide projecten als een productieve zone wordt beschouwt. Door de samenwerking tussen deze dynamische processen ontstaat binnen de architecturale structuur de mogelijkheid telkens te vernieuwen, te herdefiniëren en te experimenteren. Beide projecten vertonen ook gelijkaardige principes met de kloostertypologie en de kloostercel. Zo wordt de private ruimte telkens gereduceerd tot een minimum en worden dus de grenzen van het minimum bezit afgetast. Hiertegenover staat de publieke ruimte als productieve plaats die tegelijk betekenis en vorm geeft aan het leven binnen het collectief. Deze zoektocht naar de grenzen van het minimum bezit is zeer typisch voor DOGMA. Op de Britse inzending Home Economics op de vijftiende editie van de Architectuur Biënnale in Venetië bezocht ik de woninginstallatie van het project ‘Like a Rolling Stone’ waarin DOGMA individuele woningen voorstelt op schaal van een meubelstuk. Aureli en Tattara lieten zich hiervoor inspireren door de tentoonstelling: “Italy: The New Domestic Landscape”. Deze

collectie bevatte onder meer de ‘total furnishing unit’ (1971) van Joe Colombo. Dit ontwerp verwerkt alle basiselementen van een woning in een meubelstuk en verlegt zo de grenzen van wat een woning kan zijn. In tegenstelling tot Joe Colombo koppelt Dogma deze woningmeubels aan een architecturale structuur. Hierin geeft dan de publieke ruimte vorm aan het geheel en zijn de individuele woningen louter functioneel zoals een kast of stoel. In hun voorstel van de ‘Communal Villa’ is dit principe nog extremer en wordt de woning gereduceerd tot een simpele kastenwand rondom een publieke ruimte. Uiteraard is leven in dit soort woongemeenschap niet vanzelfsprekend. Aureli verwijst hier ook naar in het slothoofdstuk van ‘less is enough’: *“What is seldom discussed is that this way of life requires some effort.”* [48] Leven met minder comfort kan dus bevrijdend zijn, maar is tegelijk ook een harde persoonlijke confrontatie en dus een proces van vallen en opstaan. We kunnen DOGMA’s architectuur daarom niet lezen als kant en klare oplossingen. De architectuur schept mogelijkheden maar de performance en de verantwoordelijkheid van het succes ligt telkens bij de bewoner zelf. Dit was ook zo in het kloosterleven waar de zoektocht naar een reine levenswandel onafhankelijk van ongewilde invloeden geen geolied proces was, maar een keiharde inspanning. De kracht van DOGMA bestaat uit het creëren van structuren waarbinnen dit proces mogelijk wordt.

Willen we de vergelijking maken tussen de architectuur van ‘De Centrale Werkplaatsen’ in Leuven van de Vlaamse Bouwmeester en deze van DOGMA, dan moeten we deze principes van verzet die



Afb. 17, Colombo J., The New Domestic Landscape, Total Furnishing Unit, 1971.



Afb. 18, Like a Rolling Stone: Proposal for 33 Boarding Houses in London, 2016.

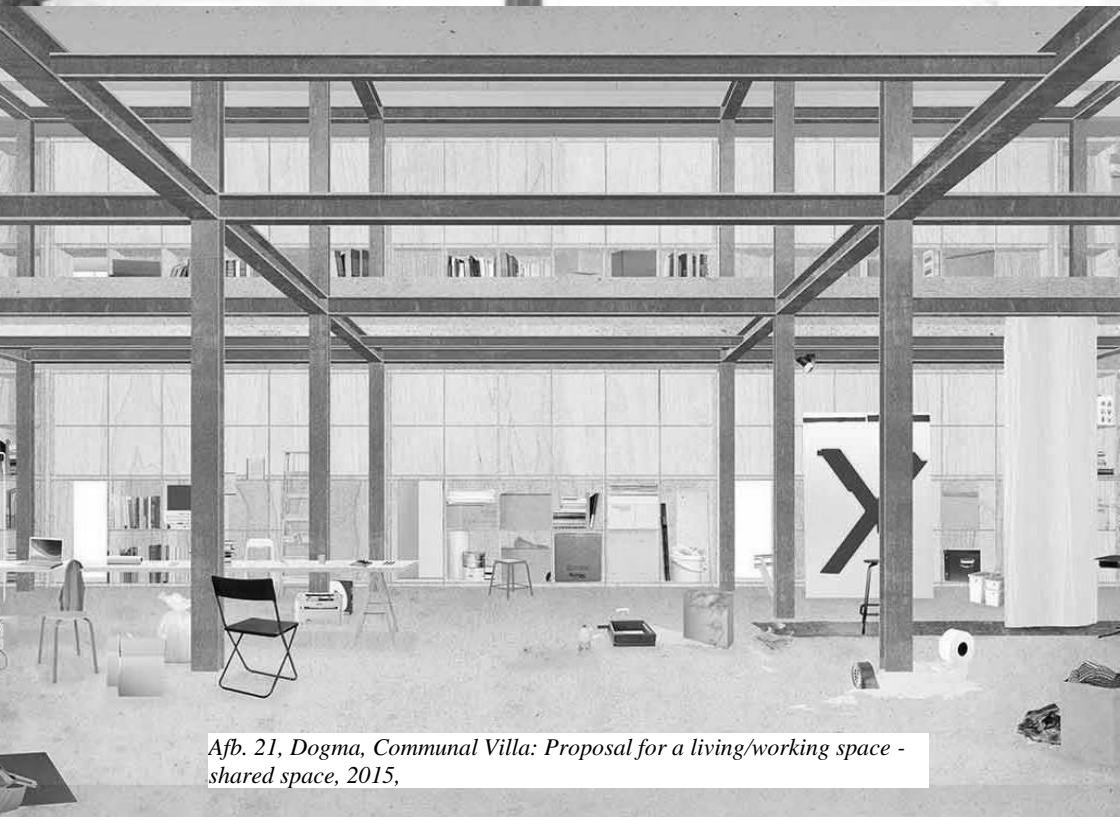


Afb. 19, Dogma, Communal Villa: Proposal for a living/working space, 2015.

DOGMA aanhaalt hierop projecteren. Het valt direct op dat bij de architectuur van de Vlaamse Bouwmeester het existenzminimum veel minder is opgezocht. Het aandeel private ruimten is nog steeds zeer groot. Ook zijn de woningen veel klassieker opgevat en hebben ze elk nog een private achtertuin. De publieke ruimte tussen de woningen blijft eerder suggestief, terwijl deze bij DOGMA juist een dominante rol vervult. Dit verschil wordt pas echt duidelijk als we het project van de Vlaamse Bouwmeester vergelijken met de ‘Communial Villa’. Hier is de publieke ruimte niet meer suggestief, maar wordt het de hoofdzaak en zijn de private woningen eerder subtiel aanwezig. Uiteraard zegt dit niets over ‘goede of slechte’ architectuur, maar door het grotere aandeel privaat bezit biedt de architectuur van ‘De Centrale Werkplaatsen’ veel minder weerstand tegen economische druk of prijsspeculaties. De alternatieve architectuur van DOGMA creëert dus wel degelijk een financieel haalbaarder model. Toch blijft er een groot verschil in comfort tussen beide projecten. Het leven met een minimum aan persoonlijke ruimte en comfort is dus de grootste uitdaging van DOGMA’s architectuur. Door afstand te nemen van bezit komen we volgens Aureli veel dichterbij het leven zelf te staan. Dit leven wordt geëxploiteerd in de publieke ruimte en geeft de mogelijkheid het leven of de manier van leven telkens opnieuw vorm te geven, waardoor vormen van beheersing worden ondermijnd en telkens de mogelijkheid ontstaat voor een proces van verzet. Door de spanning aan te gaan tussen privaat minimum en publiek maximum tracht Aureli de principes van de vrije markt uit te dagen en wil hij de staat van



Afb. 20, Bogdan en Van Broeck, Centrale Werkplaatsen, Leuven, 2013.



Afb. 21, Dogma, Communal Villa: Proposal for a living/working space - shared space, 2015,

‘minder’ aangrijpen als een manier om zoveel mogelijk los te komen van economische invloed. Dit staat haaks op de tendens waarin compacte en sobere architectuur wordt gebruikt om hogere winsten te genereren.

Ook in ‘less is enough’ haalt Aureli aan hoe het afstand nemen van bezit een mogelijkheid biedt tot verzet. Het meest concreet wordt hij in de passage over de Israëliische kunstenaar Absalon. Om zichzelf te bevrijden bouwde deze kunstenaar enkele sculpturale cellen die een woning voorstellen. Hij verschaalde hiermee de woning tot op de schaal van een meubelstuk en zocht zo de grens van het minimum bezit op. Omdat hij voor zichzelf dit minimum bezit had gecreëerd had hij zichzelf bevrijd door zijn eigen grenzen te stellen. Voor Absalon speelde het werkelijke leven zich af buiten deze sculptuur in de publieke ruimte. Op deze manier kon de kunstenaar de persoon worden die hij werkelijk wou worden zonder enige vorm van beperking. Absalon zelf beschreef de cel als volgt: *“De cel is een mechanisme dat mijn bewegingen conditioneert. Met de tijd en de gewoonte wordt dit mechanisme mijn troost ... De noodzaak van het project is een gestandaardiseerde ... Ik zou graag zien dat deze cellen mijn huis worden, waar ik mijn sensaties definieer, mijn gecultiveerde gedrag. Deze huizen zullen voorkomen dat ik word wat ik volgens de maatschappij moet worden.”* De ambitie van Absalon doet denken aan het gedachtengoed van de ‘Tiny House Movement’. Dit is een sociale beweging waar mensen er bewust voor kiezen kleiner te gaan wonen. Zij streven het simpele leven na in een kleiner, maar zogenaamd



Afb. 22, The estate of Absalon, Cellule, Tate museum, Londen, 2014.

efficiënter huis van gemiddeld 46m². Hun verzet is gekant tegen ruimtelijke en ecologische vervuiling, maar de beweging streeft voornamelijk naar meer tijd, vrijheid en de bevrijden van financiële onderdrukking. Een tiny house kost gemiddeld rond de 30.000 euro. Ook in Vlaanderen zien we steeds vaker tiny houses verschijnen. De tiny house doet denken aan het camper wonen, maar is een meer humane uitvoering. Zowel Absalon als de Tiny House Movement experimenteren met kleinschalige woningen en gaan zoals DOGMA op zoek naar de grenzen van het minimum bezit, toch zijn er enkele fundamentele verschillen. Zo ligt de nadruk bij de Tiny House Movement eerder op het verkleinen van de individuele woning en niet zozeer op het collectieve geheel. In het werk van Aureli is dit collectieve geheel dan weer telkens de houvast en kunnen collectief en privaat onmogelijk los van elkaar. Dit is te zien in het project kader(s) waarbij de collectieve ruimten mee het interieur van de individuele cel bepaalt. Maar ook in het project van de ‘Communial Villa’ is een loskoppeling van de publieke ruimten onmogelijk. Bij DOGMA is het dus niet zozeer de gereduceerde woning die het leven fundamenteel verandert, maar zijn het vooral de collectieve productieruimtes die het leven een nieuwe vorm geven. DOGMA gaat hierdoor nog een stap verder dan de Tiny House Movement.

Een andere link zou gelegd kunnen worden met de ‘dropcity’. Dit project was een counterculture artiestengemeenschap in het zuiden van Colorado in 1965. De counterculture uitte in de jaren ‘60 voornamelijk kritiek op het establishment en trachtte gemeenschappen te creëren die



Afb. 23, Stock D., Drop City artists' commune, Colorado, 1959.



Afb. 24, Christiana archive, Free Town Christiana, Copenhagen, 2013.

zich afkeerden tegen de gevestigde orde. De counterculture slaagde er in om alternatieve hippie gemeenschappen te creëren die zich zogenaamd buiten de maatschappij plaatsen. Toch is het ‘dropcity’ project ook zeer paradoxaal. De counterculture was zeer goed in het aanvechten van de maatschappij, toch slaagde ze er niet in een alternatief te creëren of een radicaal nieuwe manier van leven te ontwikkelen. Het is ook in dit soort gemeenschappen dat onder andere Steve Jobs zijn studententijd doorbracht. De ‘dropcity’ wordt hierdoor eerder beschouwd als een kapitalistische reproductie in plaats van een zuiver verzet. [49] Ditzelfde principe zou ook kunnen gelden voor de Tiny House Movement. De beweging reageert op kapitalistische onderdrukking door zichzelf te reduceren, maar buiten deze reductie wordt er nauwelijks een alternatieve manier van leven geformuleerd, waardoor het verzet net als bij de dropcity eerder beperkt blijft. Een variant van de ‘dropcity’ is de Vrijstad Christiania in Kopenhagen. Dit is een zelfverklaarde semionafhankelijke enclave in de Deense hoofdstad. Christiania werd gesticht in 1970, toen een groep hippies in het Kopenhaagse stadsdeel Christianshavn de verlaten militaire kazerne Bådsmandsstrædes Kaserne kraakte. In het begin probeerde de Deense regering de krakers te verwijderen, maar vanaf het einde van de jaren zeventig werd Christiania als een “sociaal experiment” getolereerd. Vandaag bestaat er enige controverse over het niet betalen van water en stroom, de drugshandel en ontbrekende horeca- en bouwvergunningen. In tegenstelling tot de ‘drop city’ slaagt Christiania er wel in, met dank aan het toerisme en de illegale handel, om een alternatieve manier van

leven en economie te creëren. Ook in Christiana vinden we tiny houses, maar net als bij DOGMA zijn deze ondergeschikt aan het grote geheel. Het zijn niet enkel de tiny houses die het verzet mogelijk maken, maar vooral de nieuwe economie die ontstaat door de collectieve verbintenis. We kunnen dus concluderen dat de zoektocht naar het minimum bezit de architectuur wel degelijk kan bevrijden van speculatief gedrag. Toch wordt het verzet pas echt zinvol als het ook effectief in staat is voor dit leven een waardig alternatief te genereren. Zonder dit alternatief blijft de grens tussen maatschappelijk verzet of maatschappelijke reproductie eerder vaag. Het collectieve verhaal doorheen DOGMA's projecten is dus geen rechtstreeks gevolg van een ideologisch streven, maar een absolute noodzaak voor de kracht van het verzet.

- [43] Aureli, P., Tattara, M. (2010) Stop city. s.l.: Dogma, 8p. [beschikbaar bij: www.gizmoweb.org] (geraadpleegd op 20/03/2018)
- [44] Manfredo T., Ontwerp en utopie. Nijmegen: SUN, 1978, p. 132.
- [45] Pier Vittorio Aureli, Martino Tattara, 'A Limit to the Urban: Notes on Large Scale Design', en 'Barbarism Begins at Home: Notes on Housing', beide in: Dogma; 11 Projects, pp. 42-45 en 86•90
- [46] Dogma. Sociale woningbouw Westerlo , open oproep. (2017). Kader(s). Geraadpleegd via <https://www.vlaamsBouwmeester.be/nl/instrumenten/open-oproep/projecten/oo2112-westerlo-westerlo-%E2%80%93sociale-huurwoningen?f=gunning>
- [47] Dogma. Woonverdichting Aalst , open oproep. (2017). Ladders. Geraadpleegd via <https://www.vlaamsBouwmeester.be/nl/instrumenten/open-oproep/projecten/oo2107-aalst-immerzeeldreef?f=gunning>
- [48] Aureli, P. V. (2013). Less is Enough, London, Architecture & Design, Press: Strelka Institute for Media, p. 59.
- [49] Curl, J. (2007). Memories of Drop City, The First Hippie Commune of the 1960s and the Summer of Love, a memoir. iUniverse.

IV TUSSEN PARTICIPATIE EN SPECULATIE

|Ascese in de vorm van collectieve verbintenissen|



In het eerste hoofdstuk *ascese en architectuur* maakt Aureli een onderscheid tussen twee reacties binnen de architectuur die het gevolg zijn van de schaamteloze verspilling van middelen en budgetten die zich voor de economische recessie van 2008 voordeed. “*Some architects have tried to translate the ethos of austerity in merely formal terms. [50] Others have advocated a more socially minded approach, trying to go beyond the traditional boundaries of architecture.*” [51]

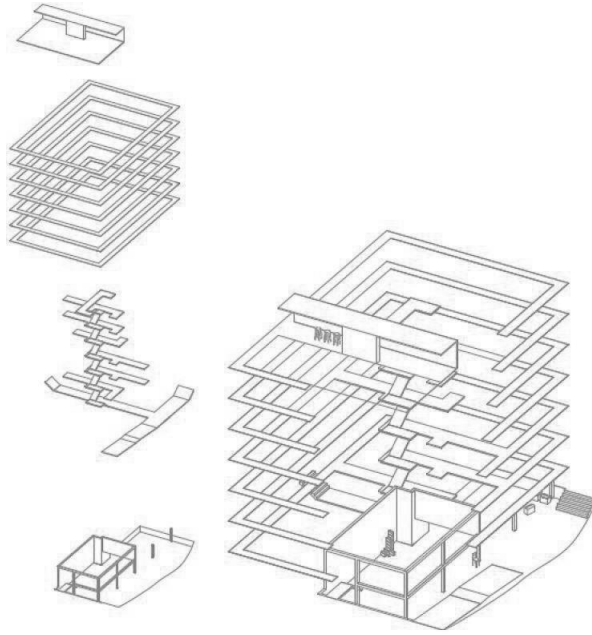
Het vorige hoofdstuk over de architectuur van DOGMA sluit voornamelijk aan bij deze eerste reactie die eenvoud en zuinigheid vertaalt in louter formele termen. Opvallend aan deze reactie is dat de oplossing voor het conflict voornamelijk gezocht wordt vanuit de architectuur zelf. Bij de meer sociaal georiënteerde reactie zien we dat de traditionele paden van de architectuur worden verlaten en dat er gezocht wordt naar oplossingen buiten de architectuur. In deze reactie treedt de architect voornamelijk op als bemiddelaar tussen groepen in plaats als ontwerper. Hierdoor zijn de oplossingen niet altijd een architecturaal product, maar vaak ook een systeem of tijdelijke installatie. Hierdoor kan dus niet rechtstreeks gesproken worden van een ruimtelijk verzet, maar van een verzet dat voortkomt vanuit een collectieve verbintenis tussen groepen van mensen. In dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de relevantie van dit fenomeen voor onze eigen wooncultuur.

“... *Ik hoop ook dat coöperaties ontstaan waarbij burgers zelf promotor van een groot project worden.*” [52] De Vlaamse Bouwmeester roept in zijn pleidooi voor de betonstop burgers op om

zelf bouwpromotor te worden door onderling coöperaties te vormen. De tijdelijke tentoonstelling van architectuurwijzer 'At Home/ building and living in communities' in C-Mine Genk gaf meerdere interessante insteken op deze uitdaging. Deze tentoonstelling toonde met twintig buitenlandse referentieprojecten hoe collectief bouwen en wonen kan leiden tot een vernieuwde oplossing voor het dichter en betaalbaar wonen. Er worden diverse vormen van collectiviteit besproken: van het samen bouwen, het delen van voorzieningen tot het samen wonen, koken, werken en spelen. De projecten zijn niet gerealiseerd door projectontwikkelaars, maar door bouwgroepen, corporaties en coöperatieven. [53]

Eén van de projecten uit deze tentoonstelling was R50. Dit project is een initiatief van architecten: Heide & Von Beckerath, Jesko Fezer en Ifau. Het architectencollectief ging via Facebook, mond op mond-reclame en buurtwerking op zoek naar geïnteresseerde mensen die samen een stuk grond van de overheid wilden opkopen. De architectuur van het project valt het best te beschrijven als een casco kader waarin een dialoog met de toekomstige bewoners mogelijk wordt. De cascostructuur is de essentie van het ontwerp en is opgebouwd uit een circulatiekern waaraan verschillende cellen geschakeld kunnen worden. Om het project te kunnen faciliteren was een lang proces van dialoog tussen de architect en de bewoners nodig. Buiten het aanleveren van de structuur, werd door de architecten doorgaans de keuze voor de bewoners opengehouden om zelf op het plan te tekenen. Om op het plan te kunnen bemiddelen werd

bijvoorbeeld een grafisch instrument ontwikkeld, waarbij verschillende soorten ruimten en/of programma's weergegeven werden door cirkels en de verbinding tussen de ruimten onderling door lijnen. Het eindresultaat van dit project was aan de start niet te voorspellen. Dit leidde tot verrassende plannen die door een architect wellicht niet snel zouden getekend worden. Het opvallende aan dit experiment is dat de bewoners zelf begonnen na te denken over de inrichting van hun appartement en zelf de kans kregen hun leefomgeving vorm te geven. Het programma en de collectieve ruimte werden aan de hand van eenvoudige keuzevoorstellen bemiddeld. Dit leidde tot een polyvalente ruimte, een keuken, een gastenkamer, maar ook verregaande voorbeelden zoals een groenten-coöperatieve of een crèche. Het is opvallend hoe de architectuur beschikt over een zekere onbepaaldheid. Zo zien we dat de gelijkvloers geen echte programmatische invulling heeft gekregen, behalve dat er in een keukeninfrastructuur en een badkamer werd voorzien. Hierdoor is de ruimte open voor interpretatie. Het casco is dus de enige echte dominante structuur en het programma en zijn functies kunnen variëren doorheen de tijd. Het project wil een "vrij" leven mogelijk maken met een minimum aan infrastructurale barrières. Opmerkelijk zijn de verschillende linken die gelegd kunnen worden met de projecten van DOGMA. De cascostructuur waarbinnen mensen zelf ontwerpen en compromissen sluiten doet denken aan het gedachtengoed achter de stop-city waarin de stad zich manifesteert als superstructuur, waarbinnen mensen zelf kunnen bouwen. Maar ook de flexibele ruimten waaraan mensen zelf collectief



Afb. 25, Fezer J., R50 casco structuur, Berlijn, 2017.



Afb. 26, Fezer J., R50 publieke ruimte, Berlijn, 2017.

een invulling kunnen geven, is een belangrijke troef om een gemeenschappelijke meerwaarde te kunnen creëren en tegelijk, zoals in het werk van DOGMA, ook een strategie om het leven op spontane wijze meer richting de publieke ruimten te verplaatsen. Het grote verschil zit dus niet direct in de architectuur zelf maar eerder in de totstandkoming ervan. Zo gingen de architecten op zoek naar mensen die bereid waren in groep te investeren in het project waardoor de invloed van een externe bouwpromotor deels kon worden uitgeschakeld. Door de cascostructuur en de openheid van het plan kregen de investeerders veel inspraak in het proces waardoor zij zelf de rol van bouwpromotor voor zich konden nemen.

Een gelijkaardig project is Spreefeld dat net zoals R50 ook voortvloeide uit een coöperatieve associatie. De associatie draagt de naam ‘Die Zusammenarbeiter’ en is gespecialiseerd in het begeleiden en opstarten van coöperatieve projecten. De architecten van Spreefeld zijn Fat Kohl Architekten, Arge Silvia Carparnetoen en Bar Architekten. Het project werd verwezenlijkt op een voormalig brownfield aan de Spree, een gebied gelegen tussen Oost- en West-Berlijn. Het project bestaat uit drie volumes, met een zelfde grootte als de industriële gebouwen ernaast. Het coöperatief is de eigenaar van deze ruimte, maar toch opereert het als een publieke plaats. Voor de architecten was dit een belangrijke parameter in het ontwerp. Dit is een opmerkelijke kritiek voor de privatiseringsgolf van projectontwikkelaars. De architecten beslisten samen met de bewoners om te investeren in een wandelpad langs het water, een publiek strand en zelfs een publiek

terras. Ook werden velen plaatsen moedwillig ongedefinieerd gelaten om tijd te geven aan de ontwikkeling en de discussie niet enkel via plan te voeren. Eén van de grotere verdienste van het Spreefeld project is de innovatie van de drie optie-ruimten in de sokkel. Het zijn “lege ruimten” die als place-holder werken voor collectieve en stedelijke dromen. Dit houdt in dat deze ruimten gebruikt kunnen worden voor verschillende evenementen zoals een familiefeest van een lid van het collectief, maar ook actoren van buitenaf zouden aanspraak kunnen maken op deze ruimte. Het beheer van de ruimten gebeurt door de bewoners zelf via een online-platform. Naast deze optie-ruimten zijn er ook kantoren, co- werkplekken, kinderopvang, een buurtcentrum en een ontmoetingsruimte ondergebracht in deze sokkel, waar eigenlijk voornamelijk mensen werken die er ook wonen. De grond voor het Spreefeld project werd aangekocht door de coöperatieve onderneming met geleend geld van een gespecialiseerde bank. Mensen die deel zijn van de coöperatie krijgen dan de eerste kans om zich in te schrijven in het project. Deze betalen ongeveer 1100 euro/m² leefruimte, dat is 50% van de effectieve bouwkosten. De rest van het constructiebudget wordt opgebracht door de coöperatie, en wordt op een langere termijn teruggevorderd van de bewoners in de vorm van een huur. Deze bedraagt 7 euro/m², inclusief alle kosten. Daar bovenop biedt de coöperatieve ook sociale tarieven die tot 50 % van deze kosten gaan, dat wil zeggen dat de leden van de coöperatie ook eigenlijk meer betalen voor deze mensen die het niet kunnen betalen. Het coöperatief model laat mensen dus toe om niet enkel de macht over hun wonen op



Afb. 27, Carpaneto, Fatkoehl en BAR, Spreefeld exterieur, Berlijn, 2017.



Afb. 28, Carpaneto, Fatkoehl en BAR, Spreefeld interieur, Berlijn, 2017.

te nemen, maar ook over hun werkomgeving, en hun directe stedelijke omgeving in een specifieke programmatische invulling. Door de mix aan functies, actoren en activiteiten vormt het project daardoor ook een soort van eiland van andere stedelijkheid, een heterotopisch eiland, een zelfvoorzienend eiland, dat zelfs opvalt in een stad als Berlijn. De architecten van het Spreefeld project bieden, analoog aan het R50 project, een casco aan waarbinnen diverse appartementen en leefvormen mogelijk zijn. Het casco uit zich hier ook in een systeemgevel, met een areaal aan mogelijkheden qua ramen en terrassen, een verticale circulatieschacht met natuurlijk licht, en per verdiep twee grote terrassen. De plaatsing van de infrastructurele schachten is verspreid, waardoor er ook vrijer omgegaan kan worden met de plaatsing van de sanitaire voorzieningen en de keukens. Dit casco biedt een enorme vrijheid qua grootte en invulling van de appartementen: van een kleine studio van 54 m² tot grote co-housing appartementen, hier benoemd als cluster-wonen tot 705 m². Dit maakt dat er ook een grote diversiteit is aan mensen, bepaalde cluster-appartementen bieden geassisteerd leven, of een ander project gericht op sociale inclusie. Het biedt de mogelijkheid om te reflecteren over alternatieve leefvormen. Zowel bij Spreefeld als bij R50 is het opmerkelijk wat er allemaal voor eenzelfde budget mogelijk is in vergelijking met klassieke vastgoedprojecten, het confronteert ons met het feit dat we geen genoegen moeten nemen met de vastgoedmarkt en de architectuur van de winstgeoriënteerde projectontwikkeling. [54]

Sinds 2005 zijn al meer dan 200 projecten in Berlijn ontwikkeld

die zich onderscheiden in participatie, collectiviteit, ontwikkelingsmodellen en financieringsmechanismes. Als er een gemeenschappelijk noemer is, dan is het wel de coöperativiteit die ze allen vooropstellen. Het zijn projecten die tot stand komen door originele en onconventionele samenwerkingsverbanden, tegelijk zijn het vaak projecten die ook in gebruik steunen op coöperatieve belangen. Ook het R50 project steunt op stedelijke actoren om de collectieve ruimte te huren, maar ook zelf zaken organiseert voor de omgeving. Hoe in het Spreefeld project een sociale diversiteit van mensen wonen, zodoende geassisteerd wonen een vanzelfsprekendheid wordt voor ouderen. In bijna alle projecten is er een vorm van coöperativiteit van gebruik. Wat ook verwijst naar het feit dat er weinig van deze projecten slechts wonen faciliteren, het wordt altijd in relatie gebracht met een vorm van productie, diensten, ateliers of stedelijke activiteit, veelal vanuit de bewoners zelf. Toch is wonen de basis, wat misschien ook wel wenselijk is. Het zijn projecten die het wonen terugbrengen bij het werken, en zo evenwel bijdragen aan zelfstandigheid en reproductiviteit van het project, en bij uitbreiding de stad. Buiten deze coöperativiteit hebben ze nog iets in gemeen, namelijk, het feit dat ze steunen op de uitschakeling van winst voortkomende uit financiële speculatie. Deze uitschakeling biedt een letterlijke meerwaarde in gebruikswaarde, vaak vertaald naar collectieve ruimten. Deze projecten zijn dus onder andere kwaliteitsvoller door het beperken van de extractie op kapitaal door een derde speler. Toch wordt ook vaak een commissie geïnd door projectontwikkelaars, en dit is ook logisch, daar ze een geheel project

begeleiden en faciliteren. Deze rol van de projectontwikkelaar is dus in oppositie tot de rol van de speculatieve ontwikkelaar. Op een manier is de coöperatieve associatie ook een projectontwikkelaar, maar een die ook na het opleveren van het project betrokken blijft, en een die op lange termijn slechts de kapitale investering moet terugverdienen. Een noodzakelijke voorwaarde voor een lange langetermijndenken in het ontwikkelen van woningbouw. Daarnaast, en dat is waarschijnlijk het belangrijkste aspect, is het zo dat in al deze projecten de toekomstige bewoners een stem krijgen, gaan nadenken over hun leefomgeving, en potentieel actievere spelers worden.

Wanneer we deze coöperatieve projecten gaan vergelijken met de architectuur van DOGMA, dan merken we dat de radicale bezittingsvrije ideologie van Aureli hier veel minder extreem is doorgevoerd. Er is ondanks de opmerkelijke aandacht voor publieke ruimte nog steeds een groot aandeel privaat bezit, waardoor de verhouding publiek-privaat bijna vergelijkbaar is met het project van ‘De Centrale Werkplaatsen’, al verschilt dit wel van project tot project. Toch is het niet zo zeer de architectuur die fundamenteel anders is, maar juist de totstandkoming ervan maakt het cruciale verschil. Zo probeert de coöperatie speculatie tegen te gaan en de kosten te drukken door het productieproces in eigen handen te nemen. Omdat de mensen veel actiever betrokken worden bij het bouwproces krijgen ze de kans zelf hun leefomgeving mee vorm te geven, waardoor ze zelf kunnen nadenken en reflecteren over hoe zij willen wonen. Dit is duidelijk te zien in het R50 project, waar de architect een casco structuur levert en

de invulling overlaat aan de bewoners. Dit productieproces staat dus haaks op het sleutel-op-de-deur principe waartoe ‘De Centrale Werkplaatsen’ behoren. Het coöperatieve is dus een mogelijkheid om de eigen leefomgeving, weliswaar in groep, vorm te geven en de prijzen van nieuwbouw te drukken door traditionele partijen uit te schakelen.

Willen we nu nagaan in hoeverre deze architectuur dan beantwoordt aan de verzetsnormen van Aureli, dan moeten we het hele plaatje bekijken. Omdat de corporatie beslist om zich te verzetten tegen de vastgoedprijzen door zelfs de touwtjes in handen te nemen, wordt het productieproces een uitgesproken vorm van verzet. Toch zegt dit proces niets over de uiteindelijke architectuur. Zo kan men perfect een coöperatie aangaan om zonder inmenging van de vastgoedmarkt een serie individuele villa’s te bouwen en dit heeft dan weer zeer weinig te maken met het opbouwen van een economisch onafhankelijker levensstijl. De architectuur uit de voorbeeldprojecten bezitten wel een collectieve ambitie, maar deze ambitie is een stuk minder radicaal dan in de projecten van DOGMA. Er wordt dus een radicaal nieuwe manier van bouwen geïntroduceerd, maar niet per se een radicaal nieuwe manier van leven zoals in de projecten van Aureli. Dit wil uiteraard niet zeggen dat de architectuur geen enkele vorm van verzet bezit, ze is gewoon minder radicaal en dus net zoals bij ‘De Centrale Werkplaatsen’ na het productieproces nog steeds onderhevig aan speculatie. Er ontstaat dus een interessante synergie tussen de projecten van DOGMA en het productieproces van het coöperatieve wonen. Dit zou kunnen leiden tot een architectuur waar mensen in gemeenschap

denken over de praktische zaken om de kosten te drukken, waar ze zelf nadenken over het creëren van een leefomgeving en waar ze zichzelf zoveel mogelijk bevrijden van privaat bezit om latere speculatie tegen te gaan. In dit soort architectuur ligt dan de nadruk op het leven als dynamisch proces. Zo onafhankelijk mogelijk van economische invloeden tijdens het productieproces, maar vooral ook na het productieproces. Zodanig dat de architectuur ook voor latere generaties, die niets met het productieproces te maken hebben gehad, nog steeds getuigt van een economisch onafhankelijker levensstijl.

Een ander actueel fenomeen is de opkomst van de economieën. Een deconomie is een socio-economisch systeem, waarin delen en collectief consumeren centraal staan. Het gaat hierbij om gezamenlijk creëren, produceren, distribueren, handelen en consumeren van goederen en diensten. Ook de Vlaamse Bouwmeester pleit voor het ontstaan van meer deelactiviteit: *“Op het dak van het appartementsgebouw van 2018 is er bijvoorbeeld een moestuin en een barbecue. In de kelder is er een lokaal om je mountainbike af te spuiten. En er is ook een zwembad en een akoestisch geïsoleerde kamer om piano te spelen. Ik hoop dat we stilaan afstappen van het materiële bezit en evolueren naar meer dienstverlening. We moeten geen nieuwe producten creëren, maar nieuwe waarden.”* [55] Hij sluit hiermee aan bij de wooncoöperaties die samen ruimten delen en pleit voor het ontstaan van nieuwe waarden waarop vooral de deconomie inzet. In tegenstelling tot de wooncoöperatie vindt het verzet meestal niet plaats aan de start van een bouwproces, maar komt het pas later en is het vaak

bedoeld als interventie. We zien de economieën dan ook vooral ontstaan in steden op plekken waar het economisch moeilijk gaat. De deconomie probeert dan de financiële last te verminderen. Voor het vak cultuur woonde ik een lezing bij van Petra Pferdmenges. Met haar activistisch architectenbureau Alive Architecture toont zij aan hoe architectuur in de publieke ruimte kan worden ingezet om mensen met elkaar te verbinden en hoe dit kan leiden tot een alternatieve woonomgeving.

Tijdens haar lezing werd het concept achter de Parckfarm besproken. Dit project maakt deel uit van de biennale Parckdesign, een cultureel evenement georganiseerd vanuit Leefmilieu Brussel. In de rand van het Brusselse Tour & Taxis werd een verwaarloosde spoorwegvallei, gelegen tussen enkele multiculturele wijken, omgevormd tot een publiek park met ruimte voor lokale voedselproductie. In tegenstelling tot eerdere edities van Parckdesign is gezocht naar een project dat een blijvende impact kan hebben op de buurt. Het curatorenteam werd geleid door Thierry Kandjee (Taktyk) en Petra Pferdmenges (Alive architecture). Zij waren verantwoordelijk voor de programmatie en nodigden kunstenaars, (landschaps-) architecten, studenten, buurt- en stadsbewoners uit om op een participatieve manier te experimenteren met een alternatief, meer democratisch model van openbare ruimte. Met Parckfarm kunnen buurtbewoners samen groenten en fruit verbouwen en kippen, eenden en geiten houden als onderdeel van het uitbreiden van particulier tuinieren naar het openbare domein. Community leden en kunstenaars



Afb. 29, Pferdmenges P., Alive Architecture Parckfarm, Brussel, 2017.

werken samen om momenten van uitwisseling te creëren door middel van kunstinstallaties, landbouwvoorstellingen en 'smakelijke ervaringen'. Activiteiten omvatten workshops (zoals kooksessies, tuinieren, oogsten van champignons en composteren), community farming, debatten, films en concerten. De Farmtruck-installatie laat het werk van Parckfarm toe om de fysieke grenzen van de boerderij en de stad Brussel te verlengen. De landschapstafel is letterlijk en figuurlijk een platform voor het cultiveren, verwerken, koken en delen van voedsel. De eetbare en medicinale planten die in de tafel zijn geplaatst, nodigen het publiek uit om elkaar te ontmoeten en te eten in direct contact met een landschap. The FarmHouse is een opnieuw ontworpen kas die als een plek dient voor leden van de gemeenschap om elkaar te ontmoeten en samen te koken en te eten. [56]

Ook voor het seminarie stedenbouw werkten we rond het concept deeleconomieën en zijn we gestart met het project 'Iedereen deelt in Runkst'. Van Runkst wordt wel eens gezegd dat het de meest stedelijke wijk van Hasselt is. In de voorbije 10 jaar is de bevolking van Runkst sterk gegroeid: meer gezinnen, meer verkeer, meer fietsen. Daarmee gepaard kwam er ook meer vraag naar groen en betaalbare woningen, naar plekken om te ondernemen en elkaar te ontmoeten. Binnen dit project onderzocht ik hoe ongebruikte openbare ruimte kan herleven door deelpraktijken te importeren, toegepast op het Sint-Hubertus plein en de Sint-Hubertus kerk. Het delen van ruimte en objecten is geen nieuwe trend in Runkst. Zo worden er op verschillende plaatsen tuinen gedeeld en merken we ook op dat co-housing concepten zich hier steeds

vaker voordoen. Op het Sint-Hubertus plein zelf vinden we onder andere een oplaadpunt waar auto's gedeeld kunnen worden en aan het plein grenst ook een druk bezochte wasserette. De vele economieën rondom het plein, zoals de Turkse bakker, vormen een sociale katalysator die de mensen rondom dichterbij elkaar brengt. Toch staat het Sint-Hubertus plein sterk in contrast met deze reeds aanwezige dynamieken en blijft deze publieke ruimte doorgaans onderbenut. Sterk bewust van het potentieel van de plek ging ik op zoek naar een herinrichting van dit plein, en trachten we de deeldynamiek die zich voornamelijk afspeelt buiten de publieke ruimte, in te zetten als een counterbeweging op deze plek. Door in te spelen op de lokale economieën trachten we het plein centraal te verdichten met een aanpasbare pop-up structuur en het wonen aan de randen van het plein te bevorderen. Deze ingreep staat in combinatie met de kerk die op een gelijkwaardige manier kan worden ingevuld en zo ook zijn onderbenutting kan tegengaan. Door de Sint-Hubertus kerk, het Sint-Hubertus plein en de tussenliggende straat te transformeren tot één samenhangend geheel willen we de verkeersdruk in deze zone verlagen, de publieke ruimte laten herleven en socio-economische druk verlagen door deeleconomieën te stimuleren. Het project zelf werd niet gerealiseerd, maar was vooral bedoeld om mensen attent te maken op de mogelijkheden van deze buurt.

In het kader van het onderzoek is het afstand nemen van persoonlijk bezit door onder andere het delen van auto's of ruimte een interessante insteek. Het delen op zich gaat zoals bij de Parckfarm vaak

veel verder dan enkel het delen van goederen. Er ontstaat een gemeenschap waar de deeleconomie het bindmiddel van de samenleving vormt. Bij de Parckfarm zien we hoe mensen, vaak van verschillende origine en klasse, samenkomen om te produceren en dit op autarkische wijze. Dit soort projecten zijn dus financieel interessant omwille van de samenwerking en ze verbeteren vaak ook het woonklimaat. Omdat deze collectieve verbintenis vaak bottom-up wordt gestuurd en plaats vindt in de publieke ruimte, is het relatief eenvoudig en goedkoop. Buurten die vanwege financiële druk nood hebben aan meer cohesie kunnen zo deze druk eigenhandig verlagen door samen te werken. De innovatieve kracht komt dus vanuit de bewoners zelf en men tracht vanuit een gebrekkige situatie een nieuwe alternatieve manier van leven te creëren. Toch doet de deeleconomie niet per se uitspraak over de architectuur zelf. Het is vaak een structuur of mechanisme die vooral invloed heeft op de sociale cohesie en de leefomgeving zelf. Net omdat dit soort ingrepen vooral bedoeld zijn om het leven te veranderen en niet per se de omliggende architectuur maakt dat de architectuur rondom nog steeds vatbaar blijft voor speculatie. Hierdoor ontstaat een paradoxale verhouding waar de unieke en verbeterde leefkwaliteit gecreëerd door de deeleconomie uiteindelijk leidt tot een stijging van de woningprijzen. De ambitie om de financiële druk te verlagen kan dus door zijn succes ook het omgekeerde effect hebben. Gentrificatie is hierdoor een ernstige valkuil van dit soort ingrepen. Willen we dit voorkomen, dan volstaat het wellicht niet enkel de leefomgeving te veranderen, maar zal deze lijn

moeten worden doorgetrokken naar de rondom liggende architectuur. Ook dit is niet altijd evident, omdat in financieel moeilijke buurten de bewoners vaak geen eigenaar zijn van het pand en dus beperkte inspraak hebben, het verzet loopt hier dus tegen een grens aan.

Wanneer we nu het coöperatieve wonen vergelijken met de deeleconomie, dan merken we vooral een verschil in tijd. Het coöperatieve is een verzet aan de start van het bouwproces, terwijl de deeleconomie vaak een interventie is. Wat beiden wel met elkaar verbindt is de houding om financiële druk te verminderen. Beide strategieën zetten ook in op het creëren van een aangename leefomgeving en doen dit vooral door samen te werken in groep. Er is dus wel degelijk een verzet aanwezig in beide scenario's, toch zijn er in beide gevallen meerdere valkuilen die het verzet kunnen ondermijnen. Zo doet het verzet vaak weinig uitspraak over de architectuur zelf, waardoor bij het coöperatief bouwen het verzet enkel blijft voorduren als de architectuur dit toelaat. Wanneer het coöperatief bouwen enkel wordt ingezet om goedkoop te bouwen zonder verdere ambitie, dan houdt het verzet vaak op na de verwezenlijking. Bij de deeleconomie ligt dit geheel anders. Hier heeft men vaak beperkte inspraak over de architectuur zelf. Men probeert dus te ontsnappen aan financiële druk in plaats van het te voorkomen. Omdat de deeleconomie zich hierdoor voornamelijk focust op het creëren van een beter woonklimaat en niet per se de architectuur radicaal veranderd maakt dat het verzet toch gevoelig blijft aan speculatie aan speculatie en dus gentrificatie uitlokt.

Tot slot wil ik het nog hebben over de pilootprojecten van de

Vlaamse overheid. Deze pilootprojecten willen van een noodzakelijke trendbreuk in de woningbouw ook een kwaliteitssprong maken voor onze woonomgeving. Het onderzoek werd opgestart in 2013 en is een samenwerking tussen de Vlaams Minister van Wonen en het Team Vlaams Bouwmeester samen met het Agentschap Wonen Vlaanderen, de Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen en het Team Stedenbeleid. Fase twee van het onderzoek presenteert vijf masterplannen die elks als doel hebben de verdere versnippering van het Vlaamse landschap tegen te gaan en een aantrekkelijke en betaalbare woonomgeving te creëren op een sociaal geïntegreerde wijze. “De Nieuwe Wijk” is één van deze vijf masterplannen en is een voorstel van 270 nieuwe wooneenheden. Het project was een samenwerking tussen de architectebureaus: Dierendonckblanche, L.U.S.T. en Haerynck Vanmeirhaeghe. Het resultaat is een ingenieus masterplan dat de wijk binnenstebuiten keert. De ontwerpers trekken het groene hart, dat opgesloten zit in het centrum van de wijk en weinig toegankelijk is voor de omliggende buurten, naar buiten. Het publieke groen wordt opengetrokken tot aan de randen van de wijk. Waardoor de oppervlakte van de publieke ruimte tot drie keer zo groot wordt. Het park is toegankelijk voor de hele gemeente. Te midden van het groen verrijzen nieuwe bouwblokken met woningen en voorzieningen. Terwijl een klassiek bouwblok aan de buitenkant grenst aan de straat, en zich daar ook de toegangen van de woningen bevinden, liggen de bouwblokken in Nieuw Hemiksem pal in het groen. Ze grenzen niet meer aan de straat. De toegangen tot de woningen bevinden zich in het

binnengebied. Het binnengebied bevat een collectieve tuin met volkstuintjes, een boomgaard of speelweiden en kleine private tuintjes voor de grondgebonden woningen. Ook de ontsluiting met de auto gebeurt langs de binnenkanten van de bouwblokken. Op die manier is er minder autoverkeer in het park en meer ruimte voor spel en sport. Opmerkelijk is dat de footprint van de bebouwing in het masterplan nagenoeg dezelfde blijft als vandaag het geval is, terwijl er heel wat meer woningen zijn en de publieke ruimte aanzienlijk groter wordt. Dat is mogelijk gemaakt door de woningen te verdichten in collectieve bouwblokken en de private tuinen in te krimpen. Er zijn ook minder straten en ze zijn bovendien heel wat smaller. Het centrale bouwblok is het hart van het project. Rond het plein bevinden zich allerlei voorzieningen, zoals een wassalon, een crèche of een polyvalente buurtzaal. [57]

De studie heeft opmerkelijk veel aandacht voor de creatie van meer open en groene ruimten. Het masterplan doet er dan ook alles aan om te overtuigen dat een woonverdichting niet hoeft te leiden tot minder ruimte maar net kan samengaan met meer publieke ruimten. Buiten de plaatsing van architectonische volumes wordt er weinig uitspraak gedaan over de architectuur zelf. Dat de architectuur ruimtelijke versnippering tegengaat en dat er meer open ruimten ontstaan is wel duidelijk. Toch kunnen we door het abstracte niveau niet concreet stellen of deze compactere levensstijl nu uiteindelijk gepaard zal gaan met meer economische onafhankelijkheid. Vorige hoofdstukken hebben aangetoond dat weerstand opbouwen tegen

speculatief gedrag binnen de architectuur meer vraagt dan enkel een goede balans tussen groene ruimte en architectonische volumes. Het toonde ook aan dat enkel de woningen compacter maken niet volstaat als hier enkel een suggestieve publieke ruimte tegenover staat. In het masterplan wordt wel gesproken over collectieve tuinen, maar dan blijft de vraag wat de relatie is tussen deze collectieve tuinen en de private woningen zelf. Bij DOGMA zagen we in het project kader(s) dat deze collectieve tuin mee deel ging uitmaken van het interieur van de individuele woning en zo de soberheid mee tegemoet kwam. Ook is er sprake van een wassalon, een crèche en een polyvalente buurtzaal in het centrale bouwblok. Hier is de vraag wat de relatie zal worden tussen deze ruimten en de bewoners zelf. Wordt het wassalon een private onderneming van een externe partij of is het bedoeld als een collectieve plaats waar de inwoners de kost van een wasmachine delen? De buurtzaal daarentegen kan een interessante plek worden waar mensen met elkaar in dialoog treden. Hierdoor versterkt de sociale cohesie en verplaatst het leven zich meer richting het publiek domein. Maar in het huidige masterplan is dit zeker geen evidentie want volstaat één buurtzaal voor 270 wooneenheden? Ook is er nog het verhaal van de collectieve verbintenis die in staat moet zijn een waardig alternatieve manier van leven te creëren. Hier ligt de verantwoordelijkheid eerder bij de bewoners zelf, maar de architectuur moet hier dan wel de ruimte voor geven. De casco structuur in het R50 project die toelaat dat mensen zelf in dialoog gaan over de flexibele invulling van de publieke ruimte kan hier een voorbeeld van zijn. Ook de totstandkoming van de

architectuur kan een belangrijke rol gaan vervullen. Hierbij kan men zich de vraag stellen of het haalbaar is om 270 wooneenheden in collectief of gedeeltelijk collectief verband te bouwen en op deze manier de kostprijs te drukken.

Deze strategieën van verzet blijven echter op speculatief niveau omdat het masterplan voor dit onderzoek geen concrete antwoorden biedt. Het toont alleszins wel aan dat een oplossing voor het conflict veel verder gaat dan enkel het opstellen van een masterplan. In het kader van het onderzoek blijft het dus belangrijk dit soort abstracte plannen telkens kritisch te benaderen zodanig dat de intentie die schuilgaat achter het compacter wonen telkens kan worden achterhaald en de werkelijke betekenis correct kan worden ingeschat.

- [50] Reinier de Graaf, 'Simplicity', in Hans Ulrich Obrist (ed), Manifesto Marathon, Serpentine Gallery (Cologne: Walther Koenig, 2013), 28.
- [51] Nishat Awan, Tatjana Schneider, Jeremy Till. (2011). Spatial Agency: Other Ways of Doing Architecture, London, Routledge.
- [52] Michielsen, T., De Tijd, Betonstop is win-win voor bouwpromotoren, 6 december 2016.
- [53] At Home: 'Building and Living in Communities', Architectuurwijzer, C-mine Cultural Centre, Genk, 2017.
- [54] Becker, A. (2015). Building and Living in Communities, Basel, Birkhauser.
- [55] Het Nieuwsblad, Zo gaan we wonen in 2018: "Compacter maar niet met minder woonruimte, door te delen", 6 januari 2018.
- [56] De Caigny, S. (2016). Architectuurboek Vlaanderen 12 - Architectuur op maat, Vlaams Architectuurinstituut.
- [57] BWMSTR. Pilootprojecten Collectief Wonen. (2014). 5 Masterplannen uit de startblokken. Geraadpleegd via <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/publicaties/pilootprojecten-collectief-wonen?subsite=collectief-wonen>

V VLAAMSE WOONCULTUUR EN
'MINDER' ALS VERZET
|Ascese in de vorm van een besluit|



In de huidige context van de Vlaamse wooncultuur, waar kleiner en compacter wonen de nieuwe norm lijken te worden, ging ik op zoek naar de werkelijke en actuele betekenis achter het leven met ‘minder’. Ik startte dit onderzoek dan ook vanuit de actualiteit waar voornamelijk de invloed van de betonstop verantwoordelijk leek voor deze ‘plotse’ mentaliteitswijziging. Toch toonde verder onderzoek al snel aan dat in realiteit de oorzaken veel complexer zijn. Om een correcte inschatting te kunnen maken van wat daadwerkelijk speelde, was dus een grondige analyse over de historische context van de Vlaamse wooncultuur in relatie tot de economische ontwikkeling nodig. Hierbij speelde hoofdzakelijk de overgang van de welvaartsstaat tot de huidige tendens van bezuinigen en compact wonen een belangrijke rol.

In het historisch onderzoek uit het witboek van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap ontdekte ik hoe het naoorlogse economische model, dat berust was op expansie, midden jaren zestig plots tegen zijn eigen limieten aanliep en hierdoor omsloeg naar een defensief model. Dit nieuwe systeem is veel meer berust op onderlinge concurrentie en winstmaximalisatie. Het productieproces werd hierdoor steeds complexer waardoor speculatie en winstmaximalisatie uiteindelijk de markt gingen domineren, als gevolg stegen ook de prijzen. Concreet ging dit gepaard met het eindeloos vereenvoudigen van het productieproces en het systematisch stijgen van de prijzen. Dit verklaart waarom de Vlaamse fermette veel meer gestandaardiseerd was dan de klassieke ‘wet de Taeye’ woningen. Uit de grafieken van de FOD Economie viel af te lezen hoe de woonoppervlakte doorheen de jaren

maar ook in het heden steeds afneemt, terwijl de prijs van een woning sterk toeneemt. Deze vaststellingen weerlegden dan ook het idee dat de Vlaming enkel kleiner woont vanwege gezinsverduunning of omdat de moderne Vlaming tegenwoordig liever compact woont. Toch blijven veel Vlamingen nog steeds dromen van een grote vrijstaande woning op den buiten. Omdat door deze prijsstijgingen veel Vlamingen zich vergalopperen aan de kostprijs worden ze gedwongen in te boeten aan woonoppervlakte. Hierdoor ontstaat een grote lap grond met een vrijstaande woning ter grootte van een appartement. De opkomst van dit soort compacte woningen wordt dus veroorzaakt door financiële tekortkomingen en heeft zeer weinig te maken met de betonstop.

Een andere ondervinding was de ondermijnende kracht die de onderliggende dynamieken achter het compacter wonen, ondanks hun gelijkaardig streven naar meer compactheid, ten opzichte van elkaar uitvoeren. Deze ondermijnende kracht bleek in twee richtingen te werken. Enerzijds beperkt het winstmaximalisatieproces de ambities van de betonstop. Anderzijds leidt de maatschappelijke nood tot kritiek, waardoor de winstmarges van de projectontwikkelaars onder vuur komen te liggen. Bouwpromotoren die minder profijt zien in een collectieve synergie ondermijnen dus de ambities van de betonstop. Vanuit het perspectief van de bouwpromotor legt de collectieve ambitie van de betonstop dan weer een beperking op de winsten terwijl deze winstmarges juist noodzakelijk zijn om te kunnen overleven in een concurrentiële markt. Beide standpunten zijn dus vanuit hun eigen perspectief best te begrijpen. Deze spanning leidt uiteindelijk tot

compacter wonen in combinatie met een zeer hoge kostprijs wat onder andere te merken was bij het Janseniushof te Leuven. Het project van de Vlaams Bouwmeester ‘De Centrale Werkplaatsen’ toonde dan weer aan dat zelfs door de toegevoegde sociale waarden de architectuur nog steeds niet veel goedkoper wordt. Hierdoor toonde het onderzoek aan dat in Vlaanderen het compacter wonen niet rechtstreeks samengaat met het verkrijgen van meer economisch onafhankelijkheid. In tegendeel de prijzen gaan juist omhoog terwijl de woningen krimpen. Zelfs de sociaal geëngageerde woonprojecten in het kader van de betonstop lijken dit proces niet te kunnen tegengaan. Het compacter wonen blijkt dus samen te gaan met een toenemende macht van het kapitalisme, dit terwijl kiezen voor soberheid en compactheid net het omgekeerde insinueert.

Deze opmerkelijke vaststelling leidde dan ook naar de essentie van het onderzoek en bracht mij tot de architectuurtheorie van Aureli. Hij toonde aan dat er een mogelijkheid bestaat om deze toenemende macht van het kapitalisme vanuit de architectuur te bestrijden. Zijn stelling dat Ascetische architectuur gericht is op de verandering van het eigen ‘ik’ en hierdoor niet enkel een vorm van beheersing uitlokt maar ook een proces van verzet tegen het kapitalisme mogelijk maakt, was doorslaggevend voor het onderzoek. Dit leidde tot de zoektocht naar een architectuur die door alternatieve oplossingen bijdraagt aan het kwalitatief kleiner wonen. In het onderzoek werd dan ook de grens tussen compacte architectuur in het teken van financiële offers of compacte architectuur in het teken van meer economisch

onafhankelijkheid grondig onderzocht. Ondanks Aureli's scherpe theorie, die een deur opent voor een mogelijk alternatief, bleef een architecturale vertaling voor deze theorie eerder vaag. In het onderzoek trachtte ik deze kloof dan ook te dichten door Aureli's onderzoek te koppelen aan de praktijk van DOGMA. Uit de projecten van Dogma kon geconcludeerd worden dat de zoektocht naar het minimum bezit de architectuur wel degelijk kan bevrijden van speculatief gedrag. De projecten van DOGMA gebruikten de noodzaak van kleiner en compact wonen om een nieuwe manier van leven te creëren. De woningen zijn zodanig herleid tot het existenzminimum dat de architectuur een duidelijke grens krijgt. Hiervoor moesten wel alle standaardprincipes van een traditionele woning overboord gegooid worden. Opvallend is de telkens terugkerende reductie van de private ruimte tot een minimum waardoor het leven de kans krijgt zich systematisch te verplaatsen richting de publieke ruimte en hierdoor minder vatbaar wordt voor speculatie. Deze radicale houding ten aanzien van het private bezit is dan ook de meest opvallende trendbreuk tussen de architectuur van DOGMA en deze van 'De Centrale werkplaatsen'. Het aandeel private ruimten bij het project van de Vlaams Bouwmeester ligt aanzienlijk hoger dan bij DOGMA. Ook werden de woningen veel klassieker opgevat. Bovendien zijn de publieke ruimte tussen de woningen eerder suggestief, terwijl bij DOGMA een loskoppeling van de publieke ruimten eerder onmogelijk is. Aureli formuleert dus een alternatief, toch is er een opmerkelijke keerzijde aan het verhaal. De architectuur van Aureli mag dan wel minder onderhevig zijn aan speculatie, het

leven in dit soort woongemeenschappen is zeker niet vanzelfsprekend. Aureli verwijst hier zelf naar in het slothoofdstuk van ‘less is enough’ waarin hij stelt dat leven met minder comfort bevrijdend kan zijn, maar tegelijk ook een harde persoonlijke confrontatie is en dus een proces van vallen en opstaan. Hierdoor kunnen we de architectuur van DOGMA niet lezen als kant en klare oplossingen. De architectuur schept dus mogelijkheden, maar de performance en de verantwoordelijkheid van het succes liggen telkens bij de bewoner zelf. Bovendien moet worden opgemerkt dat deze manier van leven nauwelijks verzoenbaar is met het Vlaamse woonideaal.

Na deze architecturale benadering werd ook onderzocht hoe meer sociaal georiënteerde oplossingen buiten de traditionele grenzen van de architectuur kunnen leiden tot een verzet. Hierbij werd ontdekt dat niet alleen de architectuur zelf een rol kan vervullen, maar ook de totstandkoming ervan. Zo toonde de wooncoöperaties aan dat de kosten van het bouwproces konden worden beperkt door in collectief verband te investeren waardoor de invloed van een externe bouwpromotor deels kon worden uitgeschakeld. Toch zegt dit proces niets over de uiteindelijke architectuur. Zo kan er perfect een coöperatie aangegaan worden om zonder inmenging van de vastgoedmarkt een serie individuele villa’s te bouwen en dit heeft dan niets te maken met het opbouwen van een economisch onafhankelijker levensstijl. Het coöperatieve introduceert dus een radicaal nieuwe manier van bouwen, maar niet per se een radicaal nieuwe manier van leven zoals in de projecten van Aureli. Ook bij de deeleconomie is het verzet niet altijd

rechtstreeks in verband te brengen met de architectuur waardoor het systeem een paradoxale verhouding uitlokt waarbij de verbeterde leefkwaliteit gecreëerd door de deeleconomie uiteindelijk leidt tot een stijging van de woningprijzen. Dit maakt dat het verzet nog steeds gevoelig blijft voor speculatie waardoor gentrificatie een moeilijk uit te sluiten gevolg is. Toch is er een interessante link tussen deze strategieën en de architectuur van DOGMA. Een samenwerking tussen beiden kan leiden tot een architectuur die zich tijdens het productieproces verzet tegen economische druk, maar tegelijk ook tot een architectuur die in staat is dit economisch verzet ook door te zetten na het productieproces.

Tot slot kan geconcludeerd worden dat compacter wonen in relatie tot meer economische onafhankelijkheid over veel meer gaat dan enkel het creëren van meer publieke ruimte of het stapelen van private woningen. Kiezen voor een economisch onafhankelijke levensstijl is een complex en confronterend proces waarbij de verantwoordelijkheid van het slagen moet worden gezocht bij de architectuur maar ook bij de bewoners zelf. De architectuur kan onmogelijk het verzet afdwingen, maar moet wel in staat zijn om ruimte te scheppen waarbinnen dit proces van verzet mogelijk wordt. Omdat een groot deel van de verantwoordelijkheid ook bij de bewoners ligt is dit verzet in realiteit wellicht niet voor iedereen een geschikt alternatief. Hierdoor sluipt langzaam de relevantie van het kapitalistische systeem in het onderzoek. Het kapitalisme mag dan gepaard gaan met hoge financiële lasten, tegelijk bevrijdt het mensen van de taak om zelf zingevingen

vorm te moeten geven aan het dagelijkse leven. Het is pas wanneer dit economische systeem de rug wordt toegekeerd dat de verantwoordelijkheid hiervan steeds meer verschuift richting het individu. Minder als verzet is dus de opportuniteit om vanuit de ascetische discipline een manier van leven te definiëren die zowel de belofte van groei als de dreigende retoriek van schaarste te boven gaat. Het scheidt de mogelijkheid om een levenswijze te creëren die fundamenteel anders is en het laat de staat van 'minder' toe veel meer te zijn dan enkel een beperking of offer. De komende jaren zullen bepalen welke maatschappelijke rol compacte architectuur in onze Vlaamse wooncultuur daadwerkelijk zal gaan innemen en of de Vlaming onder druk van de markt uiteindelijk bereid zal zijn om zijn woonideaal te vervangen in ruil voor meer economische onafhankelijkheid.

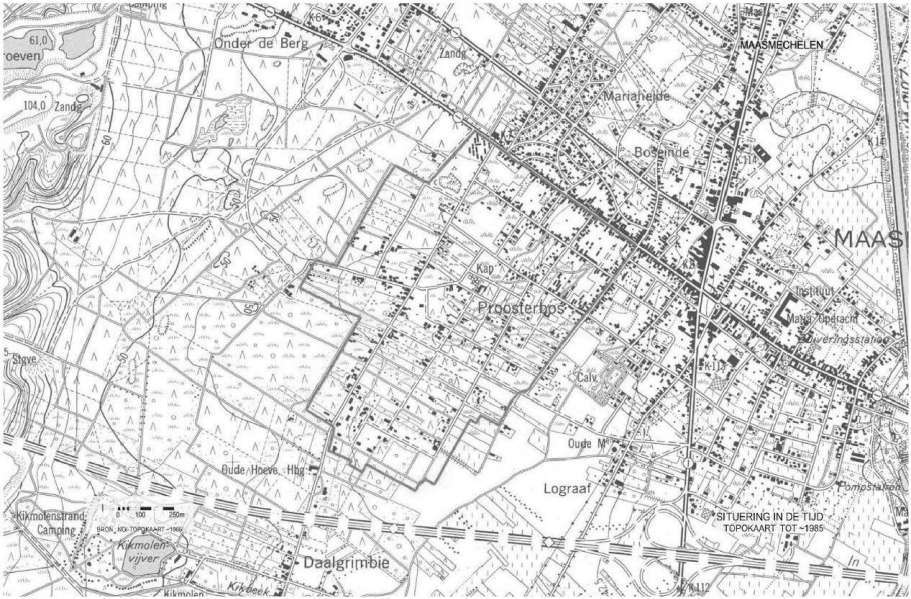
VI ROOMS AND RESISTANCE

|Ontwerpend onderzoek|



Synchroon aan het theoretisch onderzoek ging ik op zoek naar een passend architecturaal antwoord vanuit de ontwerpstudio. Omdat tijdens het onderzoek vanuit het ascetisch perspectief gezocht werd naar de relevantie van soberheid sloot ik mij aan bij Studio Contemplatie. In deze studio werd onderzocht op welke manier contemplatie in architectuur bruikbaar kan zijn in onze hedendaagse maatschappij zonder dit letterlijk te vertalen naar banale begrippen. Mijn zoektocht naar een verzet vanuit de soberheid paste daarom binnen dit onderzoekskader. Om de relevantie van mijn ontwerps- onderzoek hoog te houden besloot ik een ingreep te doen in de Vlaamse verkaveling. Hiervoor ging ik op zoek naar een klassieke verkaveling met vrijstaande en verouderde villa's uit de jaren '80 met veel verloren open ruimten. Tijdens mijn zoektocht nam ik contact op met de gemeente Maasmechelen en vond zo een typische verkavelingswijk die aan deze eisen voldoet en waar tegelijk op langere termijn een verdichtingsdynamiek zal heersen.

De historische topografische kaart van 1985 toont aan hoe in deze periode de bebouwing in deze zone langzaam op gang kwam. Door de reconversie van de mijnsites en de inbreng van nieuwe economische activiteiten in de omgeving ontwikkelde dit gebied zich verder. Vandaag is deze zone vooral in trek omwille van zijn directe aansluiting met de autosnelweg en de directe nabijheid van het nationaal park. De recentere gebouwen in de wijk zijn meestal eengezinswoningen. Toch duiken er in de noordelijke zone van de wijk sporadisch nu al enkele kleine appartementsgebouwen op. In het



zuidelijke gebied van deze woonzone bevinden zich nog uitsluitend eengezinswoningen. Het is in dit gedeelte dat mijn ingreep plaatsvindt. De voorzieningen in deze wijk zijn beperkt aanwezig, dit omwille van de korte afstand tot de kern van de gemeente. Door de sterke verdichting tussen 1980 en vandaag is de behoefte aan lokale voorzieningen gestegen, maar binnen de wijk zijn weinig nieuwe voorzieningen te vinden. De woonwijk is dus bijzonder monotoon en de autoafhankelijkheid is hierdoor zeer hoog.

De verkaveling voldoet dus aan het typische Vlaams model en komt hierdoor ook met de typische Vlaamse verkavelingsproblemen. Het doctoraatsonderzoek van Marijn van de Weijer werpt een licht op deze problematiek: *“Het Vlaamse verkavelingsmodel zoals we dat al jaren kennen, sluit niet aan op de huidige noden en uitdagingen. Als we de woonruimte beter willen invullen – om bijvoorbeeld de bijkomende vraag naar huisvesting op te vangen – dan moeten we én aanpassen én vervangen.”* Concreet bestudeerde Marijn van de Weijer drie strategieën: (1) *het opdelen van huizen in verschillende wooneenheden en/of kangoeroewoningen; (2) het vervangen van gedateerde woningen door compactere en meer diverse woonvormen; en (3) het slopen van slecht gelegen en/of verouderde woningen, ten gunste van hogere bouwdichtheid op centrale locaties.* [58] Omdat de verkaveling uit mijn onderzoek grotendeels bestaat uit verouderde villa's zijn deze strategieën dus uiterst relevant. De ingreep die ik maak is dus een oefening van verdichten, maar tegelijk ook een zoektocht naar een gepaste omgang met de bestaande villa's. De ambities van de ingreep is

een woonverdichting die minimaal vier maal hoger ligt dan de bestaande toestand. Omdat het aankopen en vernieuwen van de bestaande villa's vaak kostelijker is dan nieuwbouw besluit ik een deel van deze woningen af te breken en de materialen van deze woningen te recycleren. Een ander deel van de villa's beschouw ik als een interessante structuur die kan worden opgevuld met nieuwe activiteiten waardoor ook de mogelijkheid ontstaat voor het inbrengen van nieuwe voorzieningen in de wijk. Oswald Devisch en Barbara Roosen bespreken in hun boek verkavelingsverhalen de Freinetschool in Lummen wat aantoont hoe bijvoorbeeld een villa kan worden herbestemd tot school. [59]

De strategieën van het slopen en herbestemmen van de villa's zijn eerder een praktische benadering van de zone en zeggen uiteraard nog niets over de geplande ingreep zelf. Omdat mijn ingreep deze verdichting wil aangrijpen om vanuit de architectuur een economisch onafhankelijker levensstijl te creëren zal ik dus op zoek moeten naar een nieuwe structuur binnen deze verkaveling die dit verzet mogelijk maakt. In het kader van mijn onderzoek is de verkaveling op zichzelf uiteraard een bijzonder gebied net omdat ze een groot aandeel in privaat bezit symboliseert en omdat de architectuur een atypisch voorbeeld is van een objectenlandschap bestaande uit figuratieve architectuur. Het is net dit soort architectuur die door Aureli wordt aangeduid als zijnde 'verdacht' omdat volgens hem figuratieve architectuur een teken is dat architectuur een functie van economie en markt geworden is. Het is wellicht ook hierdoor waarom net deze villa's zo onderhevig zijn aan

speculatie en waarom deze woningen steeds onbetaalbaarder zijn geworden voor de jongere generatie. Naast deze kwestie van vorm werd in het hoofdstuk ‘DOGMA en de weerstand van soberheid’ ook ingegaan op een verdere uitwerking van ‘het huidige cliché van huiselijkheid’ en de manieren waarop de wooncel politiek is verbonden met de productie en reproductie van het leven. In dit hoofdstuk benadrukte DOGMA de bevrijdende noodzaak van het scheppen van ruimte en de drang naar een tabula rasa. DOGMA ziet in de muren, de kale muur, letterlijk de enige elementen die het leven bemiddelen, terwijl ze alle andere technische en distributieve aspecten van de woning omvatten. De woning wordt zo één enkel vertrek met geen ander programma dan ruimte. [60] Het is vanuit deze visie dat mijn project ‘Rooms And Resistance’ tot stand komt.

[58] Van De Weijer, M. (2014). Reconfiguration, Replacement or Removal? Evaluating the Flemish Post-War Detached Dwelling and its Part in Contemporary Spatial Planning and Architecture. Leuven: KUL.

[59] Devisch, O. & Roosen, B., 2016. Verkavelingsverhalen. Public Space.

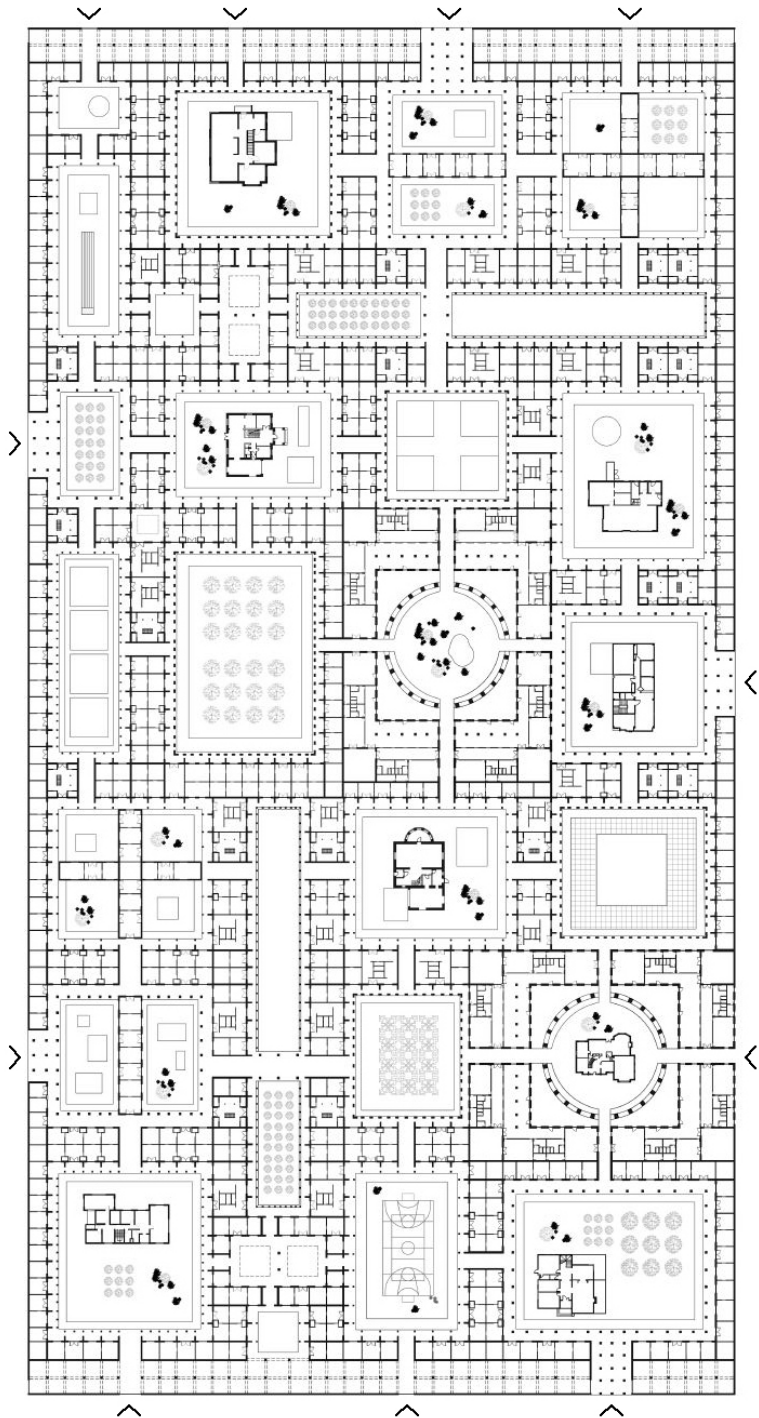
[60] Pier Vittorio Aureli, Martino Tattara, 'A Limit to the Urban: Notes on Large Scale Design', en 'Barbarism Begins at Home: Notes on Housing', beide in: Dogma; 11 Projects, pp. 42-45 en 86-90

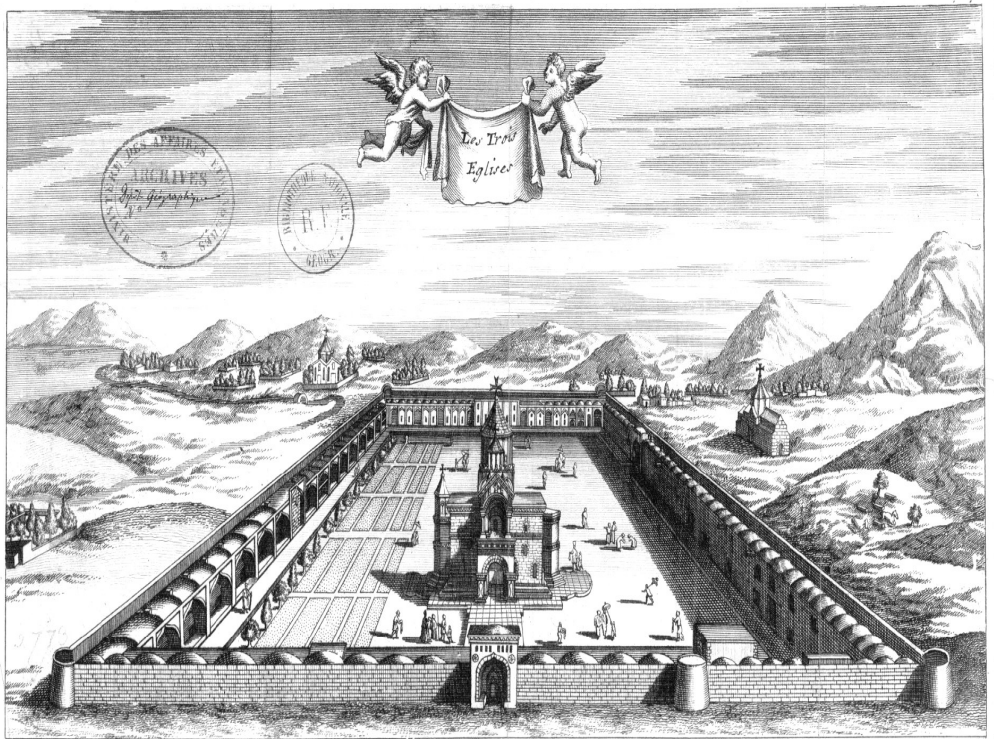


Rooms And Resistance

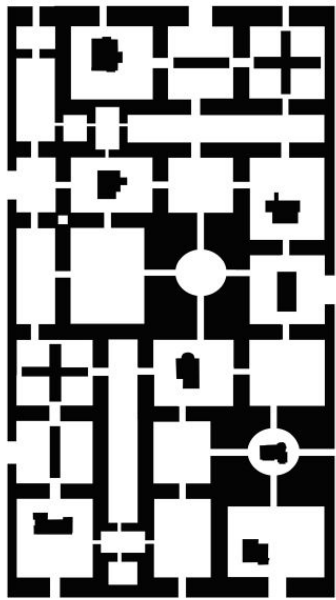
Studio Contemplatie

In 'Rooms And Resistance' wordt een landschap van kamers gecreëerd doorheen het objecten-landschap van de verkaveling. Er ontstaat een architectuur opgebouwd uit sequenties van ruimten in plaats van gegroepeerde gebouwen waar diversiteit en differentiatie wordt bereikt door middel van simpliciteit en coherentie. Elke kamer vertaalt een typisch element van de woning en vergroot deze tot op de schaal van een 'wereld'. In de wanden tussen deze publieke kamers zitten private woningen verwerkt. Deze private woningen focussen zich enkel op het functionele. Tussen deze private woningen ontstaat er een gemeenschappelijke villa die de functies van de woning overneemt. Hierdoor ontstaat de mogelijkheid om het leven op spontane wijze te verplaatsen richting de publieke ruimte. Er heerst dus een spanning tussen het minimum comfort dat geboden wordt in de private woning en het maximum dat ontstaat in de kamers. Ook bestaande villa's worden opgenomen in de structuur waardoor de mogelijkheid ontstaat om in deze structuur voorzieningen onder te brengen. De structuur zelf is een casco-structuur waarin bewoners kunnen bemiddelen, groeien en zelf vorm geven aan hun eigen leefomgeving. Het project grijpt hiermee vanuit de verdichtingsdynamiek in de verkaveling de opportuniteit aan om een economisch onafhankelijke levenswijze te creëren. **Het ontwerp gaat hierdoor op zoek naar de mogelijkheid van een bezit, eigendom en gezinshuishouden 'bevrijde' omgeving en wil hiermee het offeren aan ruimte aangrijpen als opportuniteit om een radicaal nieuwe manier van leven te ontwikkelen.**

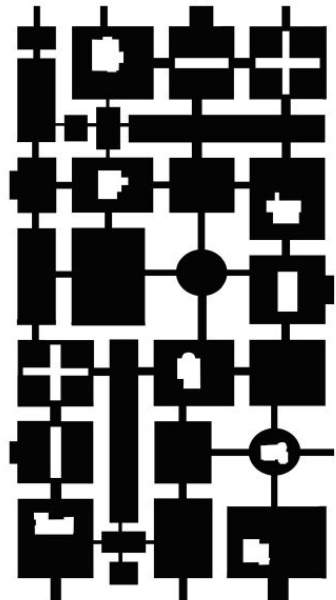




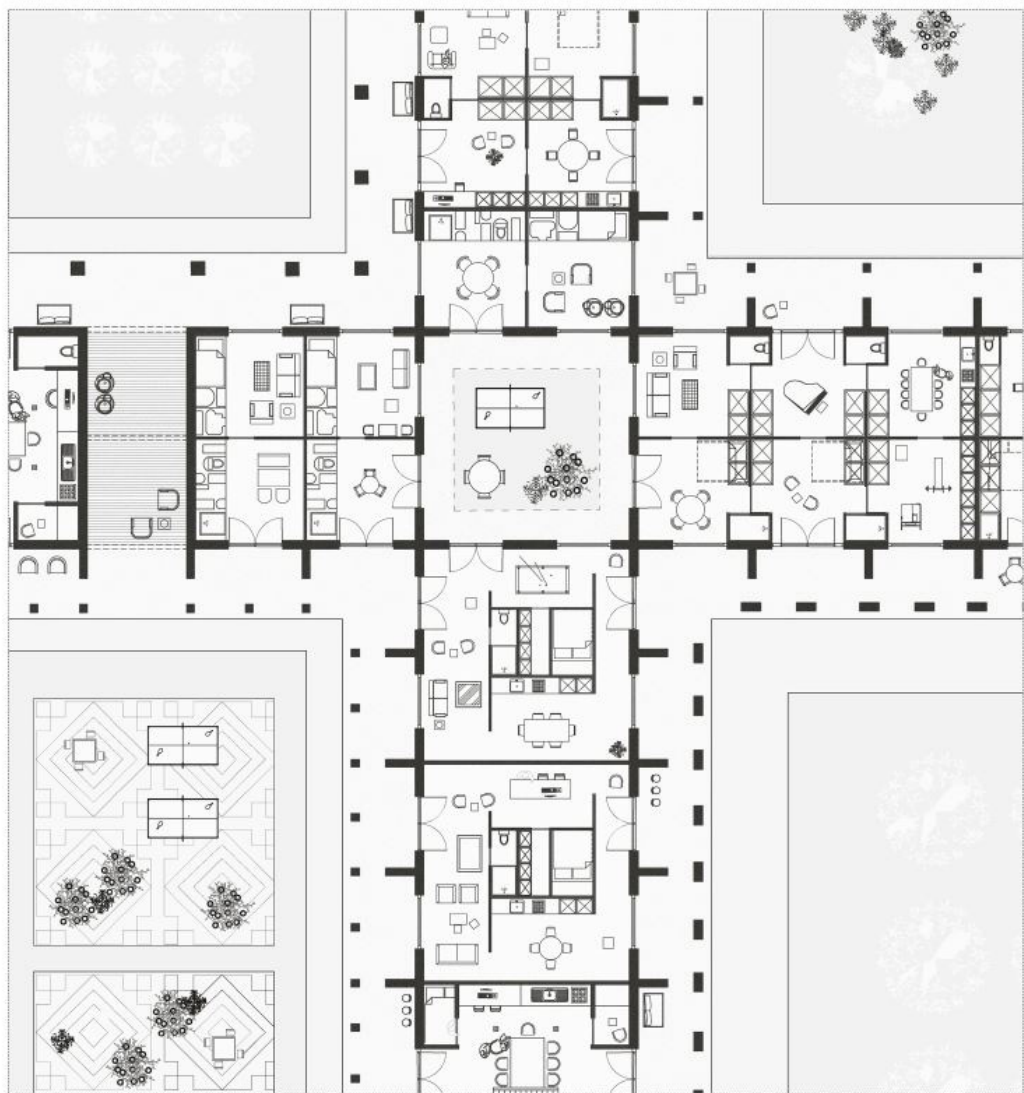
N. 2000



Communal Villa



Private Villa

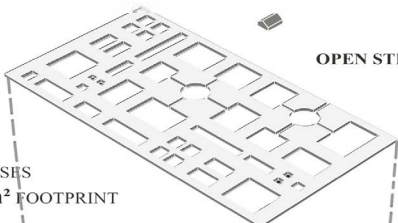




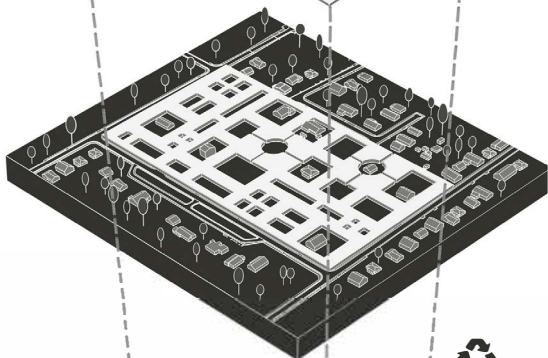
PUBLIC FACILITIES



OPEN STRUCTURE

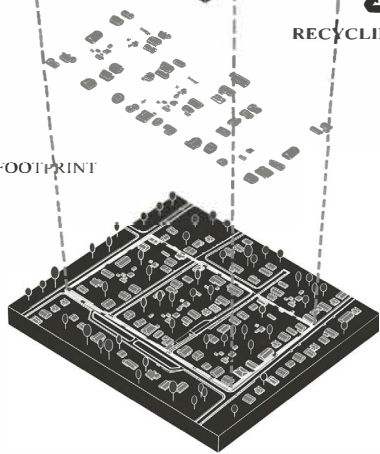



200 HOUSES
26000 m² FOOTPRINT




RECYCLING MATERIALS


53 HOUSES
10340 m² FOOTPRINT



BIBLIOGRAFIE

- Van Heembeek, H., Peryns, P., Knack, Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck: 'Nu nog vrijstaand bouwen is crimineel', 6 december 2017.
- Cleeren, E., De Tijd, Dichter bij elkaar wonen wordt de norm, 24 april 2017.
- Ackaert, E., De Redactie, Vlaming bouwt steeds kleiner want grote huizen kunnen we niet meer betalen, 16 augustus 2017.
- Het team Vlaams Bouwmeester, Balthazar, N., Plannen voor plaats, België, 2017.
- Mec, T., De Standaard, Ongerustheid over betonstop groot op platteland, 6 februari 2017.
- Cleeren, E., De Tijd, Bouwfirma beslist steeds vaker over u droomhuis, 26 februari 2016.
- Michielsens, T., De Tijd, Betonstop is win-win voor bouwpromotoren, 6 december 2016.
- Blavier, Vlaming heeft gemengde gevoelens over verdichten steden en dorpskernen, 29 januari 2018, <https://www.livios.be/nl/bouwinformatie/extra/zoek-en-vind/zoek-een-bedrijf/10204-11061/blavier/partnerberichten/vlaming-heeft-gemengde-gevoelens-over-verdichten-steden-en-dorpskernen/>
- Vanacker, L., De Tijd, Confederatie bouw: 'Risico op fors duurdere bouwgronden', 2 december 2016.
- Aureli, P. V. (2013). *Less is Enough*, London, Architecture & Design, Press: Strelka Institute for Media.
- Jeremy Till, 'Scarcity Contra Austerity' in 'Places', 5 december 2017 via <https://placesjournal.org/article/scarcity-contra-austerity/>
- Ourousoff, N., New York Times, 'It was Fun Till the Money Ran Out', 19 december 2008.
- Reinier de Graaf, 'Simplicity', in Hans Ulrich Obrist (ed), *Manifesto Marathon*, Serpentine Gallery (Cologne: Walther Koenig, 2013), 28.
- Nishat Awan, Tatjana Schneider, Jeremy Till, (2011). *Spatial Agency: Other Ways of Doing Architecture*, London, Routledge.
- Stefano Boeri, *Fare di piu con meno* (Milan: Il Saggiatore 2012)
- Elettra Stimilli, *Il debito del vivente* (Maxcerata: Quodlibet, 2011).
- Lazzarato, M. (2012). *The Making of Indebted Man*, Los Angeles, Semiotext(e), p.31.
- Wallenstein, Sven-Olow (2008). *Architecture and Biopolitics*, New York, Princeton Architectural Press.
- Agentschap Binnenlands Bestuur. *Beleid Steden, Brussel en Vlaamse Rand*. (2003). *De eeuw van de stad. Geraadpleegd via <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/de-eeuw-van-de-stad-over-stadsrepublieken-en-rastersteden-voorstudies>*.

CIB Studiedienst/Cijfers FOD Economie Vastgoedprijzen 2016S1/2016 09 15

Simoens, K., Het Nieuwsblad, We bouwen steeds kleiner en dat hebben we ten dele aan onszelf te danken, 16 augustus 2017.

Van Heembeek, H., Peryns, P., Knack, Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck: 'Nu nog vrijstaand bouwen is crimineel', 6 december 2017.

Het Nieuwsblad, Zo gaan we wonen in 2018: "Compacter maar niet met minder woonruimte, door te delen", 6 januari 2018.

De Witte, L., Knack, 'Voor wie zijn de Leuvense 'budgetwoningen' van 355.000 euro eigenlijk bedoeld?', 23 juni 2017.

Het Nieuwsblad, Stadswoningen bedwingen stadsvlucht, 28 september 2010.

Baumers, K., De Standaard, 'Sociale woning moet geen prijzen winnen', 10 januari 2014.

Pier Vittorio Aureli, Martino Tattara, 'A Limit to the Urban: Notes on Large Scale Design', en 'Barbarism Begins at Home: Notes on Housing', beide in: Dogma; 11 Projects, pp. 42-45 en 86-90

Dogma. Sociale woningbouw Westerlo, open oproep. (2017). Kader(s). Geraadpleegd via <https://www.vlaamsBouwmeester.be/nl/instrumenten/open-oproep/projecten/oo2112-westerlo-westerlo-%E2%80%93-sociale-huurwoningen?f=gunning>

Dogma. Woonverdichting Aalst, open oproep. (2017). Ladders. Geraadpleegd via <https://www.vlaamsBouwmeester.be/nl/instrumenten/open-oproep/projecten/oo2107-aalst-immerzeeldreef?f=gunning>

Curl, J. (2007). *Memories of Drop City, The First Hippie Commune of the 1960s and the Summer of Love*, a memoir. iUniverse.

Nishat Awan, Tatjana Schneider, Jeremy Till, (2011). *Spatial Agency: Other Ways of Doing Architecture*, London, Routledge.

At Home: 'Building and Living in Communities', Architectuurwijzer, C-mine Cultural Centre, Genk, 2017.

Becker, A. (2015). *Building and Living in Communities*, Basel, Birkhauser.

De Caigny, S. (2016). *Architectuurboek Vlaanderen 12 - Architectuur op maat*, Vlaams Architectuurinstituut.

BWMSTR. Pilotprojecten Collectief Wonen. (2014). 5 Masterplannen uit de startblokken. Geraadpleegd via <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/publicaties/pilotprojecten-collectief-wonen?subsite=collectief-wonen>

Avermaete, T., VAN HERCK, K., *Wonen in welvaart. Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen, 1948-1973*, Uitgeverij 010, Rotterdam, 2006.

Bekaert, G., *Bouwen in België 1945-1970, Tentoonstellingscatalogus*, Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf, Brussel, 1971.

- Bekaert, G., Hedendaagse architectuur in België, Lannoo, Tielt, 1997.
- Bekaert, G., DE KOONING, M., VAN GERREWEY, C., Verzamelde opstellen.
- Braem, R., Het lelijkste land ter wereld, Davidsfonds, Leuven, 1968.
- De Vos, E., Hoe zouden we graag wonen? Woonvertogen en –praktijken in de jaren
- Deleu, L., Postfuturismus?, Den Gulden Engel, Antwerpen, 1987.
- Flore, F., Lessen in goed wonen. Woonvoorlichting in België 1945-1958., Universitaire Pers Leuven, 2010.
- Heynen, H., e.a. (red.), 'Dat is architectuur.' Sleutelteksten uit de twintigste eeuw, Uitgeverij 010, Rotterdam, 2009.
- Braem, R., Alle De Taeye-woningen zijn niet lelijk., Bouwen en Wonen, Februari 1954, Nr. 3, p. 110 - 114.
- De vos, E., 'De ferme in Vlaanderen. Architecten, de overheid, het middenveld en enkele bewoners over deze droomwoning tijdens de jaren '60-'70', Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen, 2008, 3-4, pp. 131-179.
- Elnó, K.N., Aan een ware wooncultuur zijn we nog niet toe, De Nieuwe, 2 juli 1965.
- Elnó, K.N., Braem bouwt België. De bouwmeester in het Belgisch braembos., De Nieuwe, 27 september 1968.
- Elnó, K.N., Nieuw woongevoel, De Standaard, 17-18/02/61.
- Vermeulen, P., Platteland in de Nevelstad, Oase Nr. 60, 2002, p. 103-108.
- Aureli, P.V., The project of autonomy, New York, Princeton Architectural Press, 2008.
- Aureli, P.V., The possibility of an absolute architecture, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 2007.
- Aureli, P.V., Declerck, J. (2005). 35 m³ Office Kersten Geers David Van Severen. [22.02.2012,
- Aureli, P.V., Geers, K., Tattara, M., Van Severen, D. (2006). Obstruction: A grammar for the city. AA Files, 54, pp. 2-7.
- Aureli, P.V., Borra, B., Declerck, J., Mierzwa, A., Tattara, M., en Wiess, T. (2007). Brussels – A manifesto. Towards the capital of Europe. Rotterdam: NAI Publishers.
- Aureli, P.V. (2013). The Theology Of Tabula Rasa: Walter Benjamin And Architecture In The Age of Precarity. Log, 27, pp. 75-88.
- Avidar, P., Geerts, F., Grafe, C., en Schoonderbeek, M. (2003) Autonome architectuur en het stedelijk project. OASE, 62, pp. 1-5.
- Vandekerckhove, L., De Protestantse Ethiek En De Geest Van Het Kapitalisme, Leuven, Acco, 1990, pp 13-73.
- Heynen, H., Loecx, A., De Cauter, L., Van Herck, K., Dat Is Architectuur, Standaardisering: architectuur en kapitalisme, Rotterdam, Uitgeverij nai0, 2014, pp 729-735.

Tafuri, M., *Architecture And Utopia Design And Capitalist Development*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1976, pp 09-26.

Van Gerrewey, C., *Architectuur een Gebruiksaanwijzing: theorie, kritiek en geschiedenis sinds 1950 volgens Geert Bekaert*, Leuven, A en S books, 2015, pp 115-149.

Avidar, P., Geerts, F., Grafe, C., en Schoonderbeek, M., *Autonome architectuur en het stedelijk project*. OASE, 62, 2003, pp. 1-5.

De Graaf, R. (2015). 'Architecture is now a tool of capital, complicit in a purpose antithetical to its social mission', via <http://www.architecturalreview.com/rethink/viewpoints/architectureis-now-a-tool-of-capital-complicit-in-a-purpose-antithetical-to-its-social-mission/8681564.fullarticle>

Van De Weijer, M. (2014). *Reconfiguration, Replacement or Removal? Evaluating the Flemish Post-War Detached Dwelling and its Part in Contemporary Spatial Planning and Architecture*. Leuven: KUL.

LIJST VAN AFBEELDINGEN

- Afb. 1, Meyer H., DIE WOHNUNG Co-op. Interieur, 1926. Via <http://thecityasaproject.org/2015/05/the-theology-of-tabula-rasa-walter-benjamin-and-architecture-in-the-age-of-precarity/> [geraadpleegd op 16 november 2017].
- Afb. 2, Grigas V., Mies Van De Rohe Farnsworth house. Interieur, 2016. Via <https://www.e-architect.co.uk/wp-content/uploads/2016/02/farnsworth-house-by-mies-van-der-rohe-interior-x130216-wc.jpg> [geraadpleegd op 19 februari 2018].
- Afb. 3, Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, 2013. Via https://beeldbank.stad.gent/index.php/image/watch/b16a3c153a4d4cddb832f433f30b0b8f467352a340c44fa58d1624221cb862c9cbtleh864vcb6e4h0wytk2j61eevwij0?tab=extra_field_names [geraadpleegd op 11 januari 2018].
- Afb. 4, Burri R., Le Corbusier, Sainte Marie de La Tourette, 1959. Via <http://pro.magnumphotos.com/Asset/-2S5RYDY1L6KR.html> [geraadpleegd op 11 januari 2018].
- Afb. 5, Illustratie uit Landeigendom, Wet De Taeye woningen, 1948. Via <http://www.balansvanbraem.be/bouwen/stadsvlucht#> [geraadpleegd op 15 januari 2018].
- Afb. 6, Illustratie uit Landeigendom, Wet De Taeye woningen, 1960. Via <http://www.balansvanbraem.be/bouwen/stadsvlucht#> [geraadpleegd op 15 januari 2018].
- Afb. 7, Deleu, L., Postfuturismus?, Den Gulden Engel, Antwerpen, 1987, p. 76.
- Afb. 8, CIB Studiedienst/Cijfers FOD Economie Vastgoedprijzen 2016S1/2016 09 15
- Afb. 9, Ackaert, E., De Redactie, Vlaming bouwt steeds kleiner want grote huizen kunnen we niet meer betalen, 16 augustus 2017.
- Afb. 10, Resiterra, Janseniushof, Leuven, 2017. Via <http://www.janseniushof.be/aanbod/stadswoningen/gelijkvloers/4a13> [geraadpleegd op 23 november 2017].
- Afb. 11, Bogdan en Van Broeck, Centrale Werkplaatsen, Leuven, 2013. Via <https://www.bogdanvanbroeck.com/projects/centrale-werkplaatsen-leuven-be/> [geraadpleegd op 2 februari 2018].
- Afb. 12, Dogma, Stop City, 2007. Via <http://www.dogma.name/slideshow.html> [geraadpleegd op 8 februari 2018].
- Afb. 13, Dogma, Frame(s), Proposal for 44 social housing units floorplan, Westerlo, 2012. Via <http://www.dogma.name/slideshow.html> [geraadpleegd op 8 februari 2018].
- Afb. 14, Dogma, Frame(s), Proposal for 44 social housing units interior, Westerlo, 2012. Via <http://www.dogma.name/slideshow.html> [geraadpleegd op 8 februari 2018].

Afb. 15, Dogma. Sociale woningbouw Westerlo, open oproep. (2017). Kader(s). via <https://www.vlaamsBouwmeester.be/nl/instrumenten/open-oproep/projecten/oo2112-westerlo-westerlo-%E2%80%93-sociale-huurwoningen?f=gunning> [geraadpleegd op 8 februari 2018]

Afb. 16, Dogma. Ladders, Woonverdichting, Aalst , open oproep. (2017). Ladders. Geraadpleegd <https://www.vlaamsBouwmeester.be/nl/instrumenten/open-oproep/projecten/oo2107-aalst-immerzeeldreef?f=gunning> [geraadpleegd op 8 februari 2018]

Afb. 17, Colombo J., The New Domestic Landscape, Total Furnishing Unit, 1971. Via <http://livedited.com/yesterdays-future-of-modular-interior-design/> [geraadpleegd op 8 februari 2018].

Afb. 18, Like a Rolling Stone: Proposal for 33 Boarding Houses in London, 2016. Via <http://www.dogma.name/slideshow.html> [geraadpleegd op 8 februari 2018].

Afb. 19, Dogma, Communal Villa: Proposal for a living/working space, 2015. Via <http://www.dogma.name/slideshow.html> [geraadpleegd op 8 februari 2018].

Afb. 20, Bogdan en Van Broeck, Centrale Werkplaatsen, Leuven, 2013. Via <https://www.bogdanvanbroeck.com/projects/centrale-werkplaatsen-leuven-be/> [geraadpleegd op 2 februari 2018].

Afb. 21, Dogma, Communal Villa: Proposal for a living/working space - shared space, 2015, 2012. Via <http://www.dogma.name/slideshow.html> [geraadpleegd op 8 februari 2018].

Afb. 22, The estate of Absalon, Cellule, Tate museum, Londen, 2014. Via <http://www.tate.org.uk/art/artworks/absalon-cell-no-1-t07222> [geraadpleegd op 10 februari 2018].

Afb. 23, Stock D., Drop City artists commune, Colorado, 1959. Via <http://pro.magnumphotos.com/Asset/-2S5RYDY1L6KR.html> [geraadpleegd op 10 februari 2018].

Afb. 24, Christiana archive, Free Town Christiana, Copenhagen, 2013. Via <https://toitsalternatifs.fr/habitatalternatif/christiania-communaute-copenhague/> [geraadpleegd op 10 februari 2018].

Afb. 25, Fezer J., R50 casco structure, Berlijn, 2017. Via <http://www.archplus.net/home/archiv/artikel/46,3606,1,0.html> [geraadpleegd op 20 februari 2018].

Afb. 26, Fezer J., R50 public space, Berlijn, 2017. Via <http://www.archplus.net/home/archiv/artikel/46,3606,1,0.html> [geraadpleegd op 20 februari 2018].

Afb. 27, Carpaneto, Fatkoehl en BAR, Spreefeld exterior, Berlijn, 2017. Via <https://www.archdaily.mx/mx/761027/viviendas-coop-en-el-rio-spreefeld-carpaneto-architekten-plus-fatkoehl-architekten-plus-bararchitekten> [geraadpleegd op 20 februari 2018].

Afb. 28, Carpaneto, Fatkoehl en BAR, Spreefeld interior, Berlijn, 2017. Via <https://www.archdaily.mx/mx/761027/viviendas-coop-en-el-rio-spreefeld-carpaneto-architekten-plus-fatkoehl-architekten-plus-bararchitekten> [geraadpleegd op 20 februari 2018].

Afb. 29, Pferdmeniges P., Alive Architecture Parckfarm, Brussel, 2017. Via <http://www.alivearchitecture.eu/index.php?/urban-margins/2014-parckfarm---farmpark/> [geraadpleegd op 20 februari 2018].

